

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Факультет психології

Кафедра психології розвитку

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ»**

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувача вищої освіти

ОС «Бакалавр»

Студентки 4 курсу 1 групи

заочної форми навчання

Юрченко Софії Дмитрівни

Науковий керівник:

Асистент кафедри психології розвитку

Сіроха Лілія Вікторівна

Допустити до захисту в ЕК
кафедри психології розвитку

Протокол № _____ від _____

Завідувач кафедри:

доктор психологічних наук, професор

Наталія ДЕМБИЦЬКА

_____ (підпис)

Київ - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В НАУЦІ	7
1.1. Психологічні особливості підліткового віку	7
1.2. Феномен агресивності	12
1.3. Чинники агресивної поведінки підлітків	22
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	32
2.1. Підходи до дослідження агресивності підлітків	32
2.2. Організація і проведення емпіричного дослідження	43
2.3. Аналіз та інтерпретація отриманих даних	48
Висновки до розділу 2	59
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	62
3.1. Профілактика агресивної поведінки у підлітків	62
3.2. Психологічна допомога підліткам з деструктивною поведінкою	69
Висновки до розділу 3	73
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ	89

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Інтерес до агресивної поведінки нині зростає, оскільки впродовж останніх років агресивні прояви значно розповсюдились, в тому числі серед неповнолітніх. Зростання агресивної поведінки в сучасному суспільстві набуло особливого характеру. Економічна нестабільність, старі цінності, низький рівень життя можуть спричиняти агресію. Це насамперед призводить до значного посилення соціальної нестабільності, зростання злочинності та підвищення жорстокості.

Підлітковий вік – один з важливих етапів життя людини. Цей вік доволі нестабільний та важкий. Підлітки є дуже вразливими, на формування їх особистості та психологічного стану впливає багато різноманітних чинників.

Проблема агресивної поведінки у підлітковому віці є важливим та актуальним питанням. У цьому періоді спостерігаються інтенсивні фізіологічні та психологічні зміни, а також соціальні перетворення, які можуть впливати на формування особистості. Агресивна поведінка підлітків у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить значну небезпеку для особистості підлітків, їх подальшого розвитку тощо. Негативні наслідки агресивної поведінки, такі як загроза життю, здоров'ю та гідності людини, підкреслюють важливість вивчення цієї проблеми.

Зарубіжні науковці зосереджують увагу на пошуку окремих ознак прояву агресії (А. Бандура, А. Фрейд, М. Раттер). Теоретичні положення агресивної поведінки в зарубіжній психології розглядаються в рамках етологічного (З. Фрейд, А. Фрейд, К. Лоренц), соціологічного (А.

Бандура), мотиваційного (Є. Гладкова), аксіологічного (Т. Алексеєнко, К. Ізард) та особистісного (О. Волянська, О. Атемасова, М. Охрімчук) підходів. Дослідники приділяють увагу розумінню поняття агресії, визначенню її функцій та вивченню біологічних та соціальних детермінантів.

Дослідження спрямовані на вивчення механізмів засвоєння та закріплення агресивної поведінки, а також на визначення умов, які впливають на її прояви. Розкриття індивідуальних та статево-вікових особливостей агресивної поведінки допомагає краще зрозуміти це явище та розробляти специфічні підходи до запобігання такої поведінки.

Запобігання агресивної поведінки вимагає комплексного підходу, який включає освітні, психологічні та соціальні заходи. Спостереження за зовнішніми факторами, такими як умови виховання в сім'ї, може впливати на формування агресивної поведінки підлітків. Також важливими факторами є соціальні норми, група однолітків і вплив засобів масової комунікації, які формують уявлення про агресивну поведінку.

Дипломна робота присвячена дослідженню соціально-психологічних чинників агресивної поведінки у підлітковому віці. У роботі розглядаються основні теоретичні підходи до визначення агресії та її проявів у молодіжному середовищі, а також досліджуються фактори, що сприяють формуванню агресивної поведінки у підлітків. Особлива увага приділяється ролі соціальних умов, таких як сімейне середовище, взаємини з однолітками, а також впливу засобів масової інформації та соціальних мереж. Аналізуються психологічні характеристики підлітків, включаючи рівень самооцінки, емоційну нестабільність та вплив стресових ситуацій.

У сучасному суспільстві агресивна поведінка серед підлітків поступово зростає, прояви агресії змінюються на більш жорстокі. Підлітки часто є як ініціаторами агресії, так і жертвами її прояву з боку однолітків.

Об'єкт дослідження – феномен агресивної поведінки в підлітковому віці.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники агресивної поведінки у підлітковому віці.

Мета дослідження – дослідити чинники агресивної поведінки підлітків, з'ясувати її причини та наслідки.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу щодо агресивної поведінки у підлітків;
2. Розробити та провести емпіричне дослідження;
3. Здійснити аналіз емпіричних даних дослідження;
4. Розробити рекомендації для корекції агресивної поведінки у підлітковому віці.

Методи дослідження:

1. Теоретичні методи: аналіз, синтез й узагальнення наукової літератури;
2. Емпіричні методи: опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі, методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман) та короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR, в адаптації М. Кліманської, І. Галецької). Обробку емпіричних показників здійснено з використанням методів математичної статистики: описових статистик, кореляційного аналізу, виявлення статистично значущих відмінностей та регресійного аналізу;

3. Математико-статистична обробка даних для аналізу результатів дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні наукових уявлень про агресивну поведінку, її детермінанти, механізми формування та прояви в підлітковому віці.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що одержані результати та висновки можуть бути використані психологами та психотерапевтами у роботі із клієнтами, які мають високий або підвищений рівень агресивної поведінки.

Гіпотеза дослідження – агресивна поведінка підлітків зумовлена поєднанням соціально-психологічних чинників, серед яких провідну роль відіграють емоційна нестабільність, дисфункціональні родинні стосунки та вплив агресивного соціального середовища.

Емпіричною базою дослідження була Краматорська ЗОШ I-III ступенів №3 та Ліцей №35 імені Валентина Шеймана Краматорської міської ради Донецької області. Вікова група від 14 до 16 років. Кількість респондентів – 60 осіб. Опитування проводилося у форматі онлайн із використанням Google Form.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що включає в себе 79 найменувань та 3 додатки. У роботі вміщено 12 таблиць та 3 рисунки. Повний обсяг роботи складає 100 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В НАУЦІ

1.1. Психологічні особливості підліткового віку

Підлітковий вік характеризується переплетенням суперечливих тенденцій соціального та особистісного розвитку дитини. Для цього складного періоду основними є негативні прояви, дисгармонійність особистості, згортання або зміна інтересів, а також протестуючий характер поведінки підлітків стосовно дорослих. Але цей період має і велику кількість позитивних моментів, наприклад, підліток стає більш самостійним, різноманітнішими та змістовнішими стають взаємини з однолітками і дорослими, значно розширюється та істотно змінюються сфери діяльності підлітка, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей [60].

Підлітковий вік, як суперечливий вік, є часом досягнень і часом певних втрат. До досягнень цього періоду належать стрімке накопичення знань, формування умінь, становлення морально-етичних установок, відкриття власного «Я» та становлення нової соціальної ролі. Підліткові втрати пов'язані зі зникненням дитячого світосприйняття, безтурботливого і безвідповідального способу життя. На зміну цьому приходять виникнення сумнівів у собі, схильність до самоаналізу та пошук сенсу у собі та інших. Крім того, статеве дозрівання ставить підлітка в незвичне положення: він вже не дитина, але ще не став повноцінним учасником дорослого середовища [49].

Підлітковий вік є перехідним періодом між дитинством та дорослістю, він супроводжується характерними змінами в особистості підлітків. Переживання підлітка, які спричинені неминучістю прийняття рішень, необхідності вибору життєвого шляху та самостійності, можуть

бути кризовими. І. Бех вважав: «Підлітковий вік характеризується розвитком потреби в міжособистісній близькості як взаємоповаги двох людей до особистої гідності один одного». Це формує ситуацію співробітництва, яке виражається у відповідності поведінки підлітка потребам іншої людини. Така відповідність спрямована на досягнення практичної узгодженості та психологічну підтримку [6].

Підліткам з вираженою агресивністю характерні: стійка тенденція ображатися навіть на мінімальну провокацію (дратівливість); відчуття власної некомпетентності та переживання дистресу у відповідь навіть на незначну фрустрацію (емоційна чутливість); надмірно висока або навпаки низька чутливість до подій які відбуваються (порушення сенситивності); схильність до швидкої, необдуманної, неконтрольованої реакції (імпульсивність); нездатність швидко змінювати власну поведінку у відповідь на зміни ситуації (дезадаптованість), ускладнення у зміні наміченої програми дій в умовах потребуючих її перебудови (ригідність); низька здатність вербального вираження власних переживань (алекситимія); здатність здійснювати вплив на події (інтернальний локус контролю); приписування ворожих намірів іншим, навіть якщо таких намірів у них і не існує (упереджена атрибуція ворожості); конфліктність в спілкуванні [13].

Уже у перші шкільні роки стають помітні тендерні розходження у проявах агресії внаслідок складного впливу культурних уявлень про те, що властиве представникам чоловічої та жіночої статі. Сподівання, які плекає культура заохочують хлопчиків розвивати агресивні імпульси, а дівчаток – послаблювати або скеровувати їх усередину. Перші порівняно з останніми частіше схильні до агресивної поведінки проявляючи більш високий рівень фізичної прямої агресії, спрямований в значній мірі проти осіб своєї

статі. Вербальній агресії також приділяється достатня «увага», але вона виступає як засіб вираження емоцій, що підвищують статус, впевненість в собі та домінантність.

У дівчаток в значно більшій мірі спостерігається опосередкована вербальна агресія, спрямована проти однолітків. Фізична агресія в більшості випадків спрямована на хлопчиків та членів родини. Агресивні дівчата відрізняються драгівливістю та більшою вразливістю порівняно з хлопчиками.

В цьому віці існують і певні відмінності в причинах агресивної поведінки. У хлопчиків головним її мотиватором виступає бажання підтримати самооцінку, в той час як у дівчаток вона провокується кривдою чи загрозою покарання [13].

Період підліткового віку супроводжується значними змінами в емоційній сфері, що також впливає на формування внутрішньої позиції людини: збільшується увага до власних почуттів та емоційних реакцій на навколишній світ. В цей час виникають різноманітні емоційні реакції, наприклад, страх, страждання, переживання заздрощів, сум та радість у відповідь на смуток. Деякі підлітки можуть виявляти байдужість до важливих подій або навіть відсутність реакції на оцінку своїх дій, в той час як інші можуть бурхливо реагувати на дрібниці.

До особливостей підліткової агресивності можна віднести її раптовість, яка часто стає несподіваною як для самого підлітка, так і для людей, оточуючих його. Якщо в загальному психопатологічному процесі існує певна закономірність, то в період підліткової кризи цей процес відбувається значно швидше. Прискорення динаміки таких змін у поведінці приводить до того, що агресивні дії з боку підлітка можуть виникати раптово та без очевидних причин. Через це батьки, вчителі та

інші дорослі часто не можуть одразу адекватно усвідомити та інтерпретувати подібні прояви, що ускладнює своєчасне реагування на ситуацію. Внаслідок цього агресивність сприймається оточенням як неочікуване, незрозуміле та складне для пояснення явище [50].

Ще однією характерною ознакою підліткового віку є загострене почуття соціальної справедливості та прагнення до активних дій. Якщо ці потреби неможливо виразити, то збільшується ймовірність появи деструктивної поведінки або «підліткового бунту», який може виявлятися у демонстративній, зухвалій та не завжди адекватній поведінці [40].

В.В. Кириченко відзначає, що може спостерігатись підвищення рівня агресії, у період молодшого підліткового віку. Це може бути пов'язано з адаптацією до нових умов в середній школі. Прояву стресу та захисної реакції, якою може бути агресивна поведінка сприяють зміна соціального середовища, нове оточення та складніші вимоги [29].

У підлітковому віці порівняно з дитячим, даний період характеризується проявом агресії в більш відкритій формі, що пов'язано з фізіологічними та психологічними змінами, втратою авторитету дорослих і зростаючою орієнтацією на колектив однолітків. Агресивна поведінка у цьому віці надає можливість підліткам продемонструвати свою силу або вплив на оточення. Кожна підліткова спільнота має власні традиції та уявлення, які підтримуються лідерами. Ці традиції допомагають підкріпити почуття приналежності до групи та забезпечують відчуття захищеності, а ідеї стають підґрунтям для внутрішньогрупової та зовнішньої агресії, що вважається виправданою. Насильство, «схвалене» груповим міфом, переживається як ствердження своєї сили, героїзму, відданості групі.

Агресивність підлітка визначається його статусом у групі. Найвищий рівень характерний для високо і низько статусних членів групи. Лідери за допомогою агресії закріплюють власні позиції, а аутсайтери проявляють незадоволення власним положенням [13].

На формування особистості в підлітковому віці значний вплив має статеве дозрівання. Даний вік характеризується бурхливими, проте нерівномірним фізичним розвитком, що супроводжується значними фізіологічними трансформаціями. Такі зміни є факторами, що впливають на психологічний розвиток підлітків: швидкі темпи зростання та дорослішання призводять до формування нового образу «Я» та збільшення цікавості до власного зовнішнього вигляду (зазвичай підлітки відчують незадоволення своєю зовнішністю); нерівномірне формування опорно-рухової системи (коли зростання рук, ніг та голови випереджає темп розвитку хребта) може призвести до тимчасового порушення координації рухів, що викликає низьку самооцінку; у функціонуванні нервової системи в підлітковому віці збудження переважає над гальмуванням, тобто це пояснює нестабільність емоційного стану, підвищену емоційну чутливість і схильність до дратівливості [3]. Підліток поступово втрачає характерні риси дитячого світосприйняття, але він усе ще зберігає ідеалізовані уявлення про статус дорослої людини та пов'язані з цим статусом переваги. Цьому сприяють різкі фізичні зміни, зміни в мріях та ідеалах, що можуть виглядати менш реалістичними, а також конфлікти з сім'єю та самим собою, почуття самотності.

Отже, у підлітковому віці спостерігаються як позитивні, так і негативні зміни особистості, які характеризують перехідний період між дитинством та дорослістю. Позитивними аспектами підліткового віку є зростання самостійності, розширення соціальних взаємин та розвиток

відповідального ставлення до себе та інших. Однак, цей період супроводжується і негативними проявами: конфлікти з дорослими та однолітками, емоційні коливання, агресивна поведінка тощо. На психологічний розвиток підлітків також впливає статеве дозрівання, яке може призвести до нерівномірних темпів зростання, змін в зовнішньому вигляді, тож це може вплинути і на самооцінку. Враховуючи всі ці аспекти, важливо допомагати підліткам в цей складний період, надавати їм підтримку та розуміння.

1.2. Феномен агресивності

У великому психологічному словнику агресія – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам життя людей у суспільстві та завдає шкоди об'єктам нападу фізичного та психологічного характеру [4]. У психології термін «агресія» означає таку поведінку, яка призводить до фізичної або психологічної шкоди, навіть до знищення об'єкта агресії. Агресія проявляється в ворожих насмішках, жартах, погрозах та може містити непрямі форми фізичної та вербальної агресії, такі як жестикуляція, ворожа міміка тощо [52].

Агресія – це конкретна дія, яка здатна завдати шкоди іншому індивіду. Агресивність – стала риса особистості, що виявляється у здатності та готовності до прояву агресії [27].

Різні автори по-різному трактують поняття агресія та агресивність: як намагання панувати (Моррісон), як вроджена реакція людини для захисту території, котру вона займає (А. Андрі), як реакція на ворожу навколишню дійсність (К. Хорні, Е. Фромм) [43].

Е. Фромм зазначав, що прояв агресії буває доброякісний і злоякісний. Доброякісна агресія, незалежно від її прояву в тваринному чи

людському світі, є реакцією окремих особистостей або груп на різноманітні негативні ситуації чи небезпеки, які становлять загрозу їх життєвим інтересам. Філогенетично закладена агресія, яка виникає у людей і тварин є адаптивною захисною реакцією. На думку Фромма, такий вид агресії має біологічне походження, виконує адаптивну функцію, а також сприяє підтримці життя.

Злоякісна агресія, описана Е. Фроммом, не має біологічних чи адаптивних коренів, оскільки вона спрямована на деструктивний компонент. Цей вид агресії виникає виключно у людей і базується на їхніх особистісних можливостях і характеристиках, а не біологічних або захисних механізмах. Таким чином, злоякісна агресія розглядається як негативна діяльність, що не виправдовується адаптивною чи захисною функцією, а є лише результатом людського стану і можливостей [38].

Визначення агресії серед соціальних психологів зійшлися навколо поняття, що агресія – це будь-яка поведінка, яка здійснюється з наміром заподіяти шкоду іншій людині, яка мотивована уникнути цієї шкоди [63]. Таке визначення достатньо широке, щоб охопити весь діапазон агресивної поведінки та врахувати дії, які можуть «заподіяти біль» цільовій особі, але на які жертва добровільно погоджується (наприклад, операція) [79].

Агресивність – це ситуативний стан, який проявляється у спалахах гніву або злості та імпульсивними проявами поведінки, спрямованих на об'єкт, що викликав розчарування або конфлікт. Особистісними ознаками агресивності є: нестійкість емоційного стану, низька самооцінка, категоричність суджень, надмірна критичність, відсутність уміння конструктивно розв'язувати конфлікти, невміння контролювати сильні прояви негативних почуттів [23].

Агресивна поведінка – специфічна форма дій людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванням сили щодо інших; одна з форм реагування на несприятливі у фізіологічному і психічному відношенні життєві ситуації – стрес, фрустрація тощо [59].

Агресивність має якісну і кількісну характеристики, різну ступінь вираженості: від майже повної відсутності до найвищого прояву. Відсутність агресії призводить до пасивності або конформності. Надмірний розвиток агресії починає діяти на весь образ особистості, яка може стати конфліктною. Сама по собі агресія не робить суб'єкта свідомо небезпечним, бо сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні форми [33].

Виділені А. Басом і А. Даркі види агресії мають наступні форми:

1. Фізична:

- активна - пряма — використання фізичної сили проти об'єкта фрустрації;
- активна - непряма — використання фізичної сили проти особи, яка не є фрустратором чи предмета який не належить об'єкту фрустрації;
- пасивна - пряма — прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети;
- пасивна - непряма — відмова від виконання необхідних вимог чи завдань (наприклад, відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації).

2. Інструментальна:

- активна - пряма — використання особою предметів проти об'єкта фрустрації, з метою припинення його посягань на життя та здоров'я власне чи оточуючих;

- активна - непряма — укладання угоди з третьою стороною щодо агресивних дій проти жертви чи об'єкту агресії;
- пасивна - пряма — нанесення ударів неживим предметам, що уособлюють образ фрустратора (лялька, опудало, фотографія тощо);
- пасивна - непряма — нанесення ударів неживим предметам, як засіб вираження негативних почуттів проти фруструючої ситуації.

3. Вербальна:

- активна - пряма — безпосередня словесна образа, приниження або злісні висловлювання на адресу об'єкта фрустрації;
- активна - непряма — демонстрація сторонньому негативного ставлення до фрустратора за допомогою вербальних реакцій (плітки, погроза, лайка);
- пасивна - пряма — відмова говорити з іншою людиною, відповідати на її питання тощо;
- пасивна - непряма — відмова надати необхідні пояснення.

4. Ворожа:

- активна - пряма — вплив на фрустратора, що проявляється як у безпосередніх образах чи приниженнях, так і у фізичних діях;
- активна - непряма — опосередкований вплив на об'єкта (скарги на фрустратора присутнім; змова із сторонньою особою з метою заподіяння шкоди фрустратору);
- пасивна - пряма — безпосередня відмова від спілкування з кривдником через почуття помсти і ворожості;

- пасивна - непряма — відмова від взаємодії та від спілкування з кривдником через почуття помсти без певних пояснень іншим людям [13].

Представники етологічного підходу (З. Фрейд, А. Фрейд, К. Лоренц) до характеристики агресивності відносять приховані, інстинктивні основи поведінки людини.

З. Фрейд вважав, що агресивна поведінка є невід'ємною частиною людської природи й виступає зовнішнім проявом внутрішнього інстинкту смерті. Цей інстинкт, на його думку, може бути спрямований як на саму особистість, так і на інших, набуваючи форми зовнішньої агресії. На думку Фрейда, агресивність є постійним динамічним імпульсом, зумовленим біологічною сутністю людини та її природженим потягом до руйнування. Отже, джерело агресивності індивіда у ставленні до інших закладене у руйнівному началі, в людині.

А. Фрейд розглядала агресію у контексті розвитку сексуальності, вважаючи її супровідним компонентом лібідного розвитку. Деякі агресивні дії (укуси, плювання, руйнування предметів або прояви жорстокості) є етапами нормального психосексуального становлення. Фрейд розглядає агресивність як звичайну й закономірну складову психічного функціонування людини, яка впливає на її поведінку [53].

К. Лоренц пояснює агресію як вроджену властивість, вроджений механізм, пов'язаний із біологічною функцією виживання виду (інстинктом виживання). Він вважав, що агресивна енергія накопичується в організмі безперервно й може вивільнитися під впливом зовнішніх подразників. На його думку, інтенсивність агресивної поведінки залежить від обсягу накопиченої агресивної енергії та сили впливу зовнішніх факторів, які сприяють розрядці агресії.

Один з представників соціологічного підходу А. Бандура розглядає агресивність через вплив моделей поведінки в навколишньому середовищі на людину під час процесу соціалізації. Згідно з теорією соціального навчання (А. Бандура), агресивність у людини формується шляхом виховання, навчання та наслідування, оскільки суб'єкт знаходиться під впливом різних моделей агресивної поведінки в середовищі. Агресивність виникає через спостереження та наслідування відповідної поведінки під час соціального пристосування, де зразок такої поведінки інших розглядається як засіб міжособистісного впливу [53].

«Агресивність це властивість особистості, що, по-перше, виступає як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій, по-друге, відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій в самих різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та потенційно агресивної інтерпретації, по-третє, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у відносинах з іншими людьми» [13, с. 88].

Представники аксіологічного підходу (Т. Алексєєнко, К. Ізард) акцентують увагу на емоційних станах особистості.

Згідно з К. Ізардом, агресивність включає в себе різноманітні емоції, такі як гнів, відраза, презирство, які взаємодіють між собою, а також потяги та афективно-когнітивні структури. Він ототожнює поняття «агресивність» з терміном «ворожість». На думку автора, серед різноманітних емоцій в агресивності обов'язково присутній потяг, афект, думка або образ, який пов'язаний із ситуацією, де може бути заподіяна шкода об'єкту агресивності. Цей образ або бажання можуть містити реальний намір заподіяти шкоду об'єкту, і при сприятливих умовах це

може трансформуватися в агресію, яка передбачає ворожу дію або поведінку по відношенню до об'єкта агресивності [53].

Т. Алексеєнко вважає, що агресивність – це емоційний стан людини, який виявляється в спонтанній активності поведінки, емоційних переживаннях, завданні морального, психічного або фізичного ушкодження [2].

На думку А. Доджа, існує два види агресії – реактивна і проактивна. Перша передбачає відплату у відповідь на усвідомлену загрозу. Друга породжує поведінку, що спрямована на отримання певного позитивного результату [13].

Представниця мотиваційного підходу Є. Гладкова визначає агресивність як прояв мотиваційної спрямованості, що виникає у відповідь на фрустрацію потреб або конфліктну ситуацію. Така реакція проявляється у внутрішньому прагненні особистості до ворожих форм поведінки. Гладкова вважає, що, агресивність формується за умов наявності готовності з боку об'єкта агресії сприймати дії агресора як ворожі та інтерпретувати їх відповідно до цього контексту [16].

Представники особистісного підходу (О. Волянська, О. Атемасова, М. Охрімчук) характеризують агресивність як властивість, рису особистості, яка під впливом різноманітних чинників по-різному може себе проявляти.

О. Волянська розглядає агресивність як вроджена властивість кожної живої істоти, яка проявляється у властивості до активності, спрямованої на задоволення власних потреб, яка може бути свідомою або несвідомою та призводити до агресивної поведінки. У дослідження Волянської відзначено, що рівень прояву агресивності може варіюватися від повної відсутності до граничного стану. Відсутність агресивності може

виявлятися у формі апатії, бездіяльності, тоді як граничний стан агресивності може призводити до негативних явищ, таких як нездатність до соціальної взаємодії, ворожість та песимізм. Волянська вважає, що агресивність має як негативні, так і позитивні сторони. Негативна сторона проявляється у ситуаціях, пов'язаних з недоліками соціальної адаптації. Позитивна сторона може виявлятися у здатності до активності, самовдосконаленні та ініціативі у подоланні труднощів [12].

О. Атемасова вважає, що агресивність – це стійка особистісна властивість, що виявляється у готовності до агресії та в сприйнятті поведінки інших людей як ворожої. Вона стверджує, що агресивність формується ще в дитячому віці, стає стійкою рисою характеру та залишається протягом усього життя [3].

На думку М. Охрімчука, агресивність розглядається як системна соціально-психологічна властивість, що формується в процесі соціалізації людини та описується трьома групами факторів: суб'єктивними, об'єктивними та соціально-нормативними. Охрімчук вважає, що механізм прояву агресивності залежить від взаємодії саме цих трьох факторів, що формують готовність індивіда до агресивних дій, його схильність до непрямих агресивних реакцій та бажання виявляти агресію у міжособистісних стосунках. Дослідник підкреслює, що агресивність може проявлятися у схильності до нападів на інших та в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки проти інших людей [53].

Розрізняють індивідуальну, групову та масову агресію:

1. Під індивідуальною розуміється агресивна поведінка, що притаманна конкретній особистості.

2. Групова агресія – поведінка групи осіб об'єднаних спільними поглядами та переконаннями стосовно можливостей та способів заподіяння шкоди.
3. Масова агресія – скупчення агресивно налаштованих людей, які пов'язані спільними ідеями психологічної безнадійності ситуації, що склалася навколо них [13].

Під формою вираження агресії розуміється напрям і характеристика її дій. Відповідно можна говорити про наступні форми агресії:

- активну – активні агресивні дії та вчинки особистості проти об'єкта (особи або предмета) агресії;
- пасивну – відмова особистості виконувати поставлені перед нею завдання чи вимоги;
- пряму – безпосередньо спрямована проти будь-якого об'єкту агресії;
- непряму – дії, які опосередковано спрямовані проти іншої особи (плітки, злісні жарти) та дії, які характеризуються невпорядкованістю і відсутністю спрямованості [13].

За визначенням Алексєєвої Т. та Ковальчишиної Н., агресію слід розглядати як мотивовану або навмисну деструктивну діяльність, що порушує усталені соціальні норми та правила співіснування в суспільстві й спрямована на завдання фізичної, моральної, психологічної або матеріальної шкоди іншим особам [1]. У підлітковому віці об'єктом прояву агресії може виступати не тільки інша людина, а й неживий предмет. Якщо агресію неможливо висловити безпосередньо на людині, то відбувається свідоме або несвідоме зміщення агресії на неживі предмети. Таким чином, агресивна поведінка постає як результат цілісної активності особистості, що включає взаємодію всіх рівнів її психофізичної

організації. Отже, джерело агресивної поведінки криється не в окремих психологічних характеристиках, а в цілісній структурі індивіда.

Залежно від ситуації агресія виконує позитивні, негативні та амбівалентні функції.

До негативних функцій належать:

1. Руйнівна. Агресивна поведінка переважно спрямована на заподіяння шкоди іншій особі, а не на досягнення якихось конкретних цілей.
2. Конфліктна. Надмірний рівень агресії є причиною погіршення поведінкових реакцій, ускладнює здатність до співпраці з іншими і сприяє соціальній дезадаптації особистості.
3. Демонстративна. Агресія виступає засобом демонстрації фізичної (психологічної) переваги з метою послаблення вольової здатності до опору.

До позитивних функцій належать:

1. Адаптивна. Певний рівень агресивної поведінки є бажаним і навіть необхідним, оскільки допомагає зайняти активну життєву позицію, проявити самостійність тощо. Гнів, дозволяє адаптуватись до оточуючого середовища.
2. Дослідницька. Агресія здійснює регулюючий вплив шляхом концентрації процесів пізнання на емоційному компоненті предмета, що вивчається. В загрозованих умовах агресія забезпечує орієнтацію в оточуючій дійсності: розуміння і оцінку ситуації, виділення об'єкту для нападу і ідентифікація власних наступальних засобів.
3. Захисна. Про неї можна говорити тоді коли відбувається реагування агресією на агресію іншого.

До амбівалентних функцій агресії належать:

1. Реалізація потреби в емоційних переживаннях. Агресія може служити засобом отримання емоційних відчуттів, наприклад, через фізичний біль чи приниження, що викликає задоволення. Таке задоволення можна вважати позитивним аспектом агресії, хоча страждання жертви є її негативним наслідком.
2. Помста. Помста є проявом злорякисної агресії. З одного боку вона не захищає від загрози тому, що завжди здійснюється після її реалізації. З іншого вона саме і спрямована на нейтралізацію нанесених збитків. Так, агресія може компенсувати іншу агресію внаслідок чого порушені стосунки повертаються до норми.
3. Зняття емоційного напруження. Метою агресії як мимовільного вибуху люті є зняття емоційного напруження та подальшого зниження потягу до агресії. Ефективність такого зняття залежить від того, наскільки агресор досягає своєї мети, тобто рівня нанесеної шкоди [13].

Отже, погляди різних дослідників на агресивність особистості показують, що цей феномен розглядається неоднозначно. Деякі визначають агресивність як характеристику діяльності особистості, інші акцентують увагу на поведінкові аспекти, треті досліджують агресивність через емоційні стани тощо. Крім того, агресивність можна розглядати не тільки як негативне, а й як позитивне явище. У рамках кожного з цих підходів важливо враховувати, що агресивність може бути зумовлена різними чинниками, що має велике значення для розуміння її реальних проявів, рівнів виявлення і для подальших профілактичних та корекційних заходів.

1.3. Чинники агресивної поведінки підлітків

Дослідження багатьох вчених показують, що агресія у підлітків може бути результатом різноманітних чинників, які включають психологічні, соціальні та біологічні аспекти. Такі вчені як А. Бандура, Б. Крейхі, Ф. Райс, М. Раттер, досліджували проблему особливостей агресії у підлітковому віці і виділили основні групи чинників. Серед них є соціальні та індивідуально-психологічні фактори. Значними чинниками є порушення міжособистісних відносин, відчуття невпевненості, незахищеності та прагнення до самоствердження.

Агресивна поведінка не виникає сама по собі, вона завжди пов'язана з присутністю інших людей та їх впливом чи діями. До факторів, які властиві агресії, належать: розчарування, словесні чи фізичні напади, підбурювання з боку оточуючих тощо [45].

Психологічні чинники, що впливають на формування агресивної поведінки, включають особливості нервової системи, самооцінку, стан фрустрації, почуття неповноцінності, відчуття тривоги тощо. Тривога є складовою різних розладів, включаючи психічні, соматичні стани. Підлітки дуже часто важко сприймають і оцінюють позитивні та негативні аспекти свого життя, що може закріпити тривогу або навіть перетворити її на стійку особистісну тривожність. Доволі часто, щоб приховати свою тривогу, підлітки проявляють агресивну поведінку, яка зазвичай виявляється у формі образ чи конфліктів. Фрустрація може виявлятися через агресію або озлобленість, які можуть бути спрямовані на інших або на самого себе. Якщо стан фрустрації відбувається часто, то це може закріпити деякі характеристики особистості, такі як заздрість, байдужість

до інших і, відповідно, агресивність. Якщо людина буде перебувати довгий час у стані фрустрації, то це може призвести до неврозу.

Хоча фрустрація є одним із основних чинників, який може призвести до агресії, є й інші причини. Насправді будь-які чинники, що викликають дискомфорт або негативні почуття, можуть викликати агресію. Одним із таких факторів є, наприклад, біль. Було проведено дослідження, під час якого учасники відчували біль, опускаючи руки у відро з крижаною водою, тоді було виявлено, що це джерело болю також посилювало агресію [65]. Як інший приклад, відомо, що робота за надзвичайно високих температур також підвищує агресію — коли нам жарко, ми більш агресивні. Студентам пропонували заповнювати анкети або в приміщенні з комфортною температурою або в кімнаті, де температура перевищувала 32 градуси за Цельсієм (90 градусів за Фаренгейтом). Учасники, які перебували у більш спекотному середовищі, демонстрували значно вищий рівень ворожості [71].

Соціальне середовище має значний вплив на формування агресивної поведінки підлітків. Якщо дитина виростає в середовищі, де є прояви насильства або агресії, то вона може перейняти на себе таку поведінку. Агресивна поведінка підлітка може формуватися на негативних прикладах дорослих. Особливо схильними до агресії можуть стати підлітки, які зустрічаються з її проявами у власній сім'ї та відчувають на собі її наслідки. Чимало батьків вдаються до фізичних покарань і навіть до жорстокості у вихованні своїх дітей [32].

Діти, які проживають у дисгармонійних сім'ях, значно частіше демонструють агресію та мають її значно вищий рівень порівняно з дітьми, які виховуються у гармонійних сім'ях. Така ситуація стає можливою в силу двох причин. В родинях першого типу, батько нерідко

дотримується різкості і прагнення жорстко карати дітей, а мати проявляє низький рівень вимогливості та недостатню сердечність у взаєминах. В кінцевому підсумку це приводить до незначної ідентифікації сина з власним батьком та демонстрації ворожого ставлення до нього. Друга причина пов'язана з відсутністю між батьками єдності поглядів на проблеми виховання, їх частими конфліктами та непорозуміннями внаслідок чого у дитини не формується чітке розуміння власних форм поведінки [13].

Також у виникненні агресивної поведінки грає роль характер стосунків дитини з батьками. Виникненню агресії сприяють погані стосунки з одним чи з обома батьками, усвідомлення зневіри у собі власних батьків, їх недостатня увага до потреб дитини, орієнтація не на пояснення і турботу, а на жорстку дисципліну та використання покарання. Найбільш розповсюдженими покараннями виступають тимчасова ізоляція від однолітків, обмеження рухової активності, холодність у стосунках, образи, негативні оцінки, погрози, залякування та фізичні покарання. Обумовленість агресії покаранням пояснюється тим, що батьки фактично виступають її прикладом формуючи уявлення про агресію, як засіб контролю та впливу [13].

На становлення агресивної поведінки дитини впливають неадекватний стиль сімейного виховання, який проявляється у: надмірному контролі (гіперопіка) та увазі (гіперпротекція), підвищеній тривозі за здоров'я дитини чи навпаки, недостатньому контролі поведінки дітей, потуранні у задоволенні їх бажань, недостатній вимогливості батьків, нездатності поступово ускладнювати вимоги та домагатися їх виконання. Батьки агресивних підлітків висуваючи значно нижчі вимоги до їх досягнень частіше спираються на методи примусу, у той час як у

вихованні дітей з нормальною агресією надається перевага методам розвитку самоконтролю [13].

Ще декількома чинниками агресивної поведінки є трагічні події, наприклад, смерть рідних або близької людини може викликати сильний емоційний стрес і, відповідно, вплинути в подальшому на поведінку підлітка [28].

Одним із чинників агресії є провокація з боку іншої особи. Проте провокація не обов'язково має бути прямою. Людей може спровокувати на агресію соціальна ізоляція, поширення чуток про них та низка інших «непрямих» провокацій [66].

Низька або висока самооцінка може бути чинником формування агресії, але також впливає мас-медіа, наприклад соціальних мереж або телебачення, де висвітлюється агресивна поведінка по відношенню до себе та інших.

Насильницькі ЗМІ – це один із феноменів, який найбільше вивчають соціальні психологи, і кілька сотень досліджень об'єдналися в усіх основних дослідницьких методологіях у виявленні того, що насильницькі дії в ЗМІ підвищують ймовірність агресивної поведінки та спричиняють зниження чутливості до насильства як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Крім того, більша вразливість медіанасильства була пов'язана з ворожими упередженнями в мисленні, збільшенням агресивних думок і почуттів, а також зменшенням емпатії [78].

У певних умовах анонімність може підвищувати ймовірність агресивної поведінки. Коли людина переконана, що за її дії вона не понесе ніяке покарання, то вона частіше буде поводитись агресивно. Відчуття

анонімності сильно послаблює відчуття соціальних норм, які загалом обмежують агресивну та антисоціальну поведінку [79].

Дуже сильний стрес може викликати у певних людей агресивну поведінку, оскільки їхнє тіло переходить у стан боротьби. Пацієнти з ПТСР борються з безліччю симптомів, які можуть сприяти потенційній агресії. Ці симптоми включають підвищену настороженість, спогади та кошмари, і можуть призвести до агресії. Синдром дефіциту уваги/гіперактивності можуть призвести до агресивної поведінки, так само як і розлади аутистичного спектру через труднощі у спілкуванні, імпульсивність і розчарування [76].

У особистостей з антисоціальним характером через недостатність емпатії може виникати агресивна поведінка. Людина з межовим розладом особистості, яка перевантажена та має проблеми з особистими кордонами, може стати агресивною [77].

Окрім формальних діагнозів, коли підліток наляканий, не може контролювати ситуацію, збентежений, дезорієнтований чи розчарований, він може реагувати агресивно [77].

На агресивну поведінку також впливають алкогольні напої та зловживання ними. Докази як з кореляційних досліджень, так і з експериментів, у яких випадковим чином розподіляли учасників на вживання або невживання алкоголю, свідчать про те, що алкоголь збільшує ймовірність того, що вони будуть агресивно реагувати на провокації [69; 70; 72].

Навіть люди, які зазвичай не є агресивними, можуть реагувати агресією, коли вони в стані алкогольного сп'яніння [68].

У стані алкогольного сп'яніння люди стають більш зосередженими на собі та менш усвідомлюють навколишню соціальну ситуацію. Це

призводить до того, що вони рідше звертають увагу на соціальні норми, які зазвичай стримують агресивну поведінку, і менше використовують ці обмеження для самоконтролю [68].

Також до чинників можна додати фільми та серіали, де показуються насильницькі дії, наприклад, головного героя, який буде симпатизувати деяким глядачам, і згодом вони будуть копіювати його поведінку і формувати на цьому свою особистість. Як висновок, відбувається формування поведінки, орієнтованої на зразок. Така теорія була запропонована А. Бандурою, який вважав, що агресія формується за допомогою біологічних чинників, а також завдяки навчанню (спостереження, безпосередній досвід тощо) [8].

Підлітки доволі часто стикаються зі стресом у повсякденному житті. Цей стрес може бути спричинений як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Наприклад, перебування далеко від дому, занепокоєння з приводу стосунків з однолітками, хвилювання з приводу навчання в школі, зміни в тілі та страх бути іншим – це лише кілька стресових факторів, що виникають у підлітків. Деякі мають й інші стресори, такі як розлучення батьків, перехід до нового навчального закладу, серйозні захворювання або будь-яка невдача в школі, що може призводити до більшого рівня стресу. Тож, в деяких випадках, підлітки можуть використовувати булінг або інші форми агресивної поведінки як спосіб впоратися зі стресом [73].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, Березка С.В. створила власну класифікацію чинників, що впливають на появу та розвиток агресивної поведінки. До групи біологічних чинників відноситься спадково-характерологічні (вроджені інстинкти та генетична пам'ять, спадкові захворювання та органічні ураження головного мозку вродженого характеру), резидуально-органічні (набуті ураження головного

мозку внаслідок травм, запальних захворювань, інтоксикації) та індивідуальні особливості здоров'я (гормональні стрибки у різноманітних ситуаціях, наприклад, під час статевого дозрівання). До групи соціальних чинників дослідниця віднесла мікрофактори, мезофактори та макрофактори. До мікрофакторів відносять вплив найближчого оточення (сім'ї, друзів, родичів), стиль виховання та спілкування в родині, взаємовідносини між дітьми та батьками, повнота сім'ї тощо). Мезофактори включають в себе вплив неблизького оточення, вплив засобів масової інформації, а також комп'ютерних ігор. Макрофактори передбачають вплив глобальних факторів на появу агресивної поведінки (економічні кризи в світі, війни, ставлення суспільства до проявів агресії). Група особистісних чинників, яка включає рівень самоконтролю, особливості пережитого досвіду, гендер та наявність деяких особистісних рис. І остання група – хімічні чинники – споживання алкоголю, психотропних речовин, деяких медикаментів та наркотиків пришвидшує розвиток агресивної поведінки [5].

Висновки до розділу 1

У першому розділі даної роботи був проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми агресивної поведінки підлітків. Був здійснений огляд психологічних особливостей підліткового віку. Підлітковий вік є перехідним періодом між дитинством та дорослістю, характеризується переплетенням суперечливих тенденцій соціального та особистісного розвитку. Для цього складного періоду характерними є негативні та позитивні прояви: дисгармонійність особистості, згортання або зміна інтересів, протестний характер поведінки підлітків стосовно дорослих, а з іншої сторони: зростає самостійність, більш різноманітними

та змістовними стають взаємини з ровесниками і дорослими, значно розширюється та істотно змінюються сфери діяльності підлітка, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей.

Також було визначено, що агресія – це поведінка, яка призводить до фізичної або психологічної шкоди, навіть до знищення об'єкта агресії; це мотивована деструктивна поведінка індивіда, що суперечить заведеним правилам і нормам існування людей у соціумі, що завдає моральної, фізичної, матеріальної або психологічної шкоди іншим людям [1].

Було розглянуто феномен агресивності, який визначається неоднозначно. Основними ознаками агресивності є: нестійкість емоційного стану, низька самооцінка, категоричність суджень, надмірна критичність, відсутність уміння конструктивно розв'язувати конфлікти, невміння контролювати сильні прояви негативних почуттів тощо. Багато дослідників розглядають агресивність по-різному: агресивність – вроджена властивість та прояв інстинкту виживання (Лоренц); агресивність включає в себе різноманітні емоції, які взаємодіють між собою, а також потяги та афективно-когнітивні структури (Ізард); агресивність – вроджена властивість кожної живої істоти, здатність до активності, спрямованої на задоволення своїх потреб, усвідомлювана чи неусвідомлювана схильність до агресивної поведінки (Волянська); агресивність формується шляхом виховання, навчання та наслідування, вона виникає через спостереження та наслідування відповідної поведінки під час соціального пристосування, де зразок такої поведінки інших розглядається як засіб міжособистісного впливу (Бандура).

Серед чинників агресивної поведінки підлітків можна виділити психологічні та соціальні чинники. Значними психологічними чинниками є порушення міжособистісних відносин, відчуття невпевненості, тривоги,

фрустрації, незахищеності та прагнення до самоствердження. Дослідження підтверджують, що негативний досвід у родинному середовищі — зокрема, дисгармонійні стосунки з батьками, відсутність єдності у виховних підходах, жорстке або репресивне ставлення до дитини — істотно підвищує ризик агресивних проявів. Діти з таких сімей не лише гірше контролюють емоції, але й часто відтворюють моделі агресивної взаємодії, засвоєні в дитинстві. Важливу роль відіграють і зовнішні фактори: вживання алкоголю, переживання фізичного болю, перегрівання або стресові ситуації також здатні підвищити рівень агресії, навіть у дітей, які зазвичай не схильні до ворожих дій. Ще декількома чинниками агресивної поведінки є трагічні події, низька або дуже висока самооцінка та вплив мас-медіа. Таким чином, агресія у підлітковому віці є багатofакторним явищем, що потребує комплексного аналізу.

Отже, за проведеним теоретичним аналізом можна зробити висновок, що феномен агресивності є актуальною проблемою; агресивна поведінка безпосередньо пов'язана із різними чинниками, які можуть провокувати зростання агресивності підлітків, наприклад, вплив середовища, мас-медіа, психологічний та фізичний стан, сприймання своєї зовнішності, відносини в родині і з однолітками. Також проаналізували особливості та проблеми підліткового віку. Тож, вивчення проблематики агресивної поведінки підліткового віку дало можливість зрозуміти психологічні причини такої поведінки у підлітків.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Підходи до дослідження агресивності підлітків

Агресивна поведінка підлітків легко виявляється за допомогою спостереження. Проте для уточнення і підтвердження результатів спостереження використовують спеціальні методики діагностики агресивності. Існує багато таких підходів для дослідження агресивності підлітків. Можна виділити найбільш розповсюджені методики, які можна розділити на дві групи: перша група – методики, які безпосередньо спрямовані на виявлення агресії і друга – методики, які виявляють супутні агресії чинники.

З першої групи можна виділити опитувальник рівня агресії Басса-Даркі, тест руки Вагнера, тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках), тест Сонді (метод портретних виборів) та діагностика ворожості (за шкалою Кука-Медлей).

Опитувальник Басса-Даркі є однією з найбільших популярних методик в зарубіжній психології для дослідження агресії. Басс і Даркі в 1957 році першими виконали роботу, яка характеризувалась спробою розглянути агресію як комплексний феномен. Ними був запропонований опитувальник, що складається з 8 індексів, які дослідники вважають важливими показниками агресії. Цими індексами є:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи;

2. Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесних відповідей (погроза, лайка);
3. Непряма агресія – агресія, яка обхідним шляхом спрямована на іншу особу, злобні жарти, плітки, так і на агресію, яка ні на кого не спрямована – вибух люті, що виявляється в крику, битті кулаками по столу;
4. Негативізм – форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва. Така поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів;
5. Схильність до роздратування – готовність до прояву агресії при щонайменшому порушенні;
6. Підозрілість – недовіра і обережність по відношенню до людей, засноване на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду;
7. Образа – почуття, викликане заздрістю і ненавистю до оточуючих, обумовлене гнівом на весь світ за дійсні або уявні страждання;
8. Почуття провини – виражає можливе переконання людини в тому, що вона погана, робить зло, а також відчуваються докори сумління.

Опитувальник Басса-Даркі складається з 75 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». Відповідно до інструкції потрібно поставити знак «+», якщо згоден з твердженням, і знак «-», якщо не згоден.

При складанні опитувальника автори користувалися двома принципами:

- 1) Питання може відноситися тільки до однієї форми агресії
- 2) Питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Під час аналізу отриманих даних, нараховуються бали як за кожен +, так і за кожен -, при відповідності з ключем. Підсумовування індексів 1, 2, 7 дає загальний індекс агресивності, а сума індексів 6 і 5 – індекс ворожості.

Тест руки Вагнера. Це проєктивна методика, розроблена в 1962 році Едвіном Вагнером. Дану методику використовують як для дослідження дорослих так і дітей. Крім того, проєктивна методика дозволяє прогнозувати схильність до «відкритої агресивної поведінки». Пропонується розглянути запропоновані досліджуваному зображення і розказати, що робить рука. Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, то йому пропонується запитання «Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою?». Зображення пред'являються в певній послідовності і положенні. Число варіантів відповідей по картці не обмежуються. Бажано отримати 4 варіанти відповідей. Крім запису отриманих відповідей фіксується і положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді. При обробці результатів кожен відповідь відносять до однієї з 11 категорій:

1. Агресія (А) – рука сприймається як домінуюча, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію.

2. Вказівка (У) – рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми.
3. Страх (С) – рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів, може сприйматися як така, що завдає шкоди самій собі.
4. Емоційність (Е) – рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість.
5. Комунікація (К) – рука бере участь в комунікативній дії, звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакт.
6. Залежність (З) – рука висловлює підпорядкування іншим особам, бере участь в комунікативній дії в позиції «знизу», успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку.
7. Демонстративність (Д) – рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії.
8. Інвалідність (ІВ) – рука пошкоджена, деформована, нездатна до будь-яких дій.
9. Активна безособовість (АБ) – рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією, проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля.
10. Пасивна безособовість (ПБ) – рука в спокої або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука не змінює свого фізичного стану.

11.Опис (О) – описи руки без вказівки на вчинені нею дії.

Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії. Досліджуваний може надавати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших. Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності. Категорії відповідей «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дій, спрямовану на пристосування до соціального середовища. Також підраховується сумарний бал агресивності досліджуваного.

Тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках). Результати даних опитувань нам показують те, що в процесі взаємодії з іншими людьми індивід схильний до завищеної самооцінки, а саме він буде завищувати своє самосприйняття. Людина часто вважає, що її поведінка є коректною і не завдає емоційної шкоди оточуючим, проте таке самосприйняття не завжди є об'єктивним і може мати суперечливий характер. З метою оцінки адекватності у міжособистісній взаємодії та виявлення рівня агресивності у спілкуванні застосовується методика, розроблена А. Ассінгером. Вона дає змогу визначити, наскільки людині властива коректність у стосунках із колегами та наскільки легко їй вдається комунікація. Для підвищення достовірності результатів було застосовано метод взаємооцінки, тобто респонденти обмінюються анкетами та відповідають від імені одне одного. Так можна буде зіставити суб'єктивну самооцінку з оцінкою з боку оточення. Тест складається з 20 питань, кожне з яких включає три варіанти відповіді. У кожній відповіді своя вага, таким чином, перша відповідь дорівнює одному балу, друга – двом, а третя, відповідно, дорівнює трьом. Залежно від кількості набраних

балів може бути отриманий один із трьох портретів особистості. Отримані результати дозволяють зрозуміти схильність індивіда до конфліктів та спрогнозувати його поведінку у можливих ситуаціях.

Тест Сонді. Даний опитувальник є проєктивною невербальною методикою особистісної діагностики, головна мета якої полягає у виявленні психічних порушень. Його автором є швейцарський лікар, психоаналітик і психолог Леопольд Сонді, який створив дану методику ще у 1947 році. Його тест ґрунтується на ідеї, що різні типи особистісних структур можуть бути представлені як комбінації восьми базових потягів, кожен із яких пов'язаний із певними психологічними проблемами або потенційними відхиленнями. За Сонді, найвиразніші реакції досліджуваного викликають саме ті зображення, які найбільшою мірою співвідносяться з його внутрішніми потребами та вродженими схильностями. Стимульний матеріал тесту включає 48 портретів осіб із психічними розладами, розділених на 6 серій по 8 карток. Завдання досліджуваного полягає у виборі з кожної серії двох портретів — першого, який викликає найбільшу симпатію, і другого, що найбільше йому не подобається. Для пояснення того, яким чином вісім основних потягів можуть проявлятися у поведінці людини, Сонді сформулював низку ключових тез:

- Кожному фактору потягу відповідає філогенетична, родова, історична первинна форма прояву, яка корінням сягає реакції представників тваринного світу, особливо спільноти приматів.
- Кожен фактор має особливу форму прояву в ранньому дитинстві, яка повністю збігається з прегенітальними парціальними потягами за Фрейдом.

- Біполярна природа кожного чинника потягу може маніфестуватися вже у першому пубертаті (від 3 до 6 років).
- Кожен із 8 чинників потягів обумовлює певний набір характерологічних рис, дозволяють зрозуміти типологічну приналежність досліджуваної людини, яка належить до норми.
- Кожен чинник потягу обумовлює певне коло професій, а також певне коло спілкування, інтересів та хобі.
- Кожен фактор обумовлює і певний тип духовного життя людини та її діяльності у цій сфері.
- Всі вісім факторів обумовлюють самі ті хворобливі симптоми, які не виводяться з інших факторів або симптомів і можуть виступати у вигляді клінічних проявів при психічних розладах та порушенні потягів.

Діагностика ворожості Кука-Медлей. Розроблена У. Куком та Д. Медлей в 1954 році на основі відповідної шкали ММРІ. Діагностика ворожості дозволяє визначити показники за шкалами цинізму, агресивності та ворожості. Для всіх трьох шкал є чотири рівні вираженості: високий рівень, середній рівень з тенденцією до високого, середній рівень з тенденцією до низького та низький рівень.

З другої групи можна виділити особистісний опитувальник Айзенка (ЕРІ), 16-факторний особистісний опитувальник Р.Б. Кеттела, метод кольорових виборів Люшера, методика «Незакінчені речення» та опитувальник акцентуацій характеру Шмішека тощо.

Особистісний опитувальник Айзенка опублікований в 1963 році і містить 57 питань, 24 з яких спрямовані на виявлення екстраверсії-інтроверсії, а 24 інших – на оцінку емоційної стабільності-нестабільності (нейротизму), інші 9 складають контрольну групу запитань, призначену

для оцінки щирості досліджуваного, його відношення до дослідження та достовірності результатів. Г. Айзенк розробив два варіанти даної методики (А і В), які відрізняються тільки текстом опитувальника. Інструкція, ключ і обробка даних дублюються. Наявність двох форм дозволяє психологу проводити повторне дослідження. Екстраверсія-інтроверсія. Екстраверт – діє під впливом моменту, агресивний, імпульсивний, запальний, схильний до ризикованих вчинків. Інтроверт – пряма протилежність екстраверту, він сором'язливий, спокійний, контролює свої почуття, песимістичний. Другий фактор – нейротизм – описує властивість, що характеризує людину з боку емоційної стійкості, тривожності, рівня самоповаги і можливих вегетативних розладів. Цей фактор також є біполярним і утворює шкалу, на одному полюсі якої знаходяться люди, що характеризуються надзвичайною стійкістю, зрілістю і адаптованістю, а на іншому – надзвичайно знервований, нестійкий і погано адаптований тип. Дуже низькі показники нейротизму вказують на неадекватність емоційної реакції, високу конфліктність, неконтактність, примхливість тощо.

16-факторний особистісний опитувальник Р.Б. Кеттела. Дана методика є адаптованим варіантом особистісного опитувальника Р. Кеттела, призначеного для вимірювання шістнадцяти особистісних факторів, позначених певними латинськими буквами відповідно до назв факторів. Опитувальник є одним з найпоширеніших анкетних методів оцінки індивідуально-психологічних особливостей особистості. Характерною особливістю даного опитувальника є його орієнтація на виявлення шістнадцяти відносно незалежних особистісних факторів. Їх незалежність була встановлена за результатами факторного аналізу широкого спектру поверхневих рис, які первинно систематизовані Р. Кеттелом. Кожен фактор утворює кілька поверхневих рис, об'єднаних

навколо однієї центральної риси. Існує чотири варіанти опитувальника: А і В, які містять 187 питань та С і D, що мають 105 питань. У практичній діяльності найчастіше використовуються форми А і С.

Метод кольорових виборів Люшера – це проєктивна методика вивчення особистості. Вперше була опублікована швейцарським психотерапевтом М. Люшером в 1949 році. На думку Люшера, сприймання кольору є об'єктивним та універсальним, але колірні переваги є суб'єктивними, і ця відмінність дозволяє виміряти суб'єктивні стани за допомогою колірного тесту. Характеристика кольорів містить 4 основних і 4 додаткових кольори. Основні: синій – стан спокою; зелений – наполегливість, вольове зусилля; червоний – сила волі, активність, що доходить в ряді випадків до агресивності; жовтий – оптимізм, прагнення до спілкування. Додаткові: фіолетовий – вразливість, чутливість; коричневий – прагнення до затишку, фізична легкість; чорний – заперечення, протест; сірий – нейтральність, невпевненість, пасивність.

Методика «Незакінчені речення». Дана методика застосовується в практиці вже давно. Взагалі, існує багато варіантів такої методики. Пропонується варіант, який розроблений Саксом і Леві. Методика включає 60 незакінчених речень, які можна поділити на 15 груп, що характеризують ставлення обстежуваного до сім'ї, до представників своєї чи протилежної статі тощо. Деякі групи речень мають відношення до страхів і побоювань, до наявності почуття усвідомлення власної провини, взаємин з батьками і друзями, власних життєвих цілей.

Опитувальник акцентуацій характеру Шмішека. Особистісний опитувальник, який призначений для діагностики типу акцентуації особистості, є реалізацією типологічного підходу до її вивчення. Опублікований в 1970 році. Методика складається з 88 питань, за

допомогою цієї методики визначаються 10 типів акцентуації особистості за класифікацією К. Леонгарда:

1. Демонстративний тип (підвищена здатність до витіснення).
2. Педантичний тип (підвищена ригідність, інертність психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань).
3. Неврівноважений тип (надмірна стійкість афекту).
4. Збудливий тип (підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами та спонуканнями).
5. Гіпертимний тип (підвищений фон настрою у поєднанні з оптимізмом і високою активністю).
6. Дистимний тип (знижений фон настрою, песимізм, фіксація тіньових сторін життя).
7. Тривожно-боязкий тип (схильність до страхів, лякливність).
8. Циклотимний тип (зміна гіпертимічних та дистимічних фаз).
9. Афективно-екзальтований тип (легкість переходу від стану захвату до печалі).
10. Емотивний тип (особлива вразливість та чутливість).

Саме для виявлення рівня агресивної поведінки у підлітків для аналізу можна взяти неуврівноважений тип та збудливий тип.

Тест шкільної тривожності Філіпса. Метою даної методики є вивчення рівню та характеру тривожності, пов'язаної зі школою. Тест складається з 58 запитань, які можуть зачитуватися або пропонуватися письмово. На кожне запитання слід дати однозначну відповідь «Так» або «Ні».

Характеристика чинників (синдромів):

1. Загальна тривожність у школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними формами його залучення до життя школи.

2. Переживання соціального стресу - емоційний стан дитини, на фоні якого розвиваються його соціальні контакти, передусім – з однолітками.
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху – несприятливий психічний фон, що не дає змоги дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату тощо.
4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.
5. Страх ситуації перевірки знань – негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо - публічної) знань, досягнень, можливостей.
6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих – орієнтація на значущість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривога з приводу оцінок.
7. Низький фізіологічний опір стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосованість дитини до ситуацій стресогенного характеру. Це підвищує ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища.
8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями – загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими у школі, що знижує успішність дитини.

Під час обробки результатів психолог виділяє запитання, відповіді на які не збігаються з ключем тесту. Наприклад: на 58-ме запитання дитина відповіла "так", а в ключі цього запитання відповідь "-". Відповіді, які не збігаються з ключем, – це вияв тривожності.

Під час обробки підраховується:

- загальна кількість розбіжностей по всьому тесту: понад 50% – підвищена тривожність; понад 75% – висока тривожність;
- кількість збігів за кожним із 8 чинників тривожності, що виділені у тесті. Рівень тривожності визначається так само, як і в першому випадку. Аналізується загальний внутрішній емоційний стан учня, який багато в чому визначається наявністю тих чи інших тривожних синдромів (факторів) та їх кількістю [35].

Отже, дослідниками було розроблено низку діагностичних методик для виявлення проявів агресивної поведінки, її форм та чинників.

2.2. Організація і проведення емпіричного дослідження

Метою емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків було з'ясування того, які чинники впливають на них. Учасниками стали учні дев'ятих класів Краматорської ЗОШ I-III ступенів №3 віком від 14 до 16 років та Ліцею №35 імені Валентина Шеймана Краматорської міської ради Донецької області. У школі 6,7% вибірки склали особи 14 років, 60% – особи 15 років та 33,3% – особи віком 16 років. У ліцеї 10% вибірки склали 14-річні досліджувані, 50% – особи 15 років, 40% – особи 16-ти років. Загалом: 8,3% – 14 років, 55% – 15 років та 36,7% – 16 років (рис. 1.1). У дослідженні загалом брали участь 33 (55%) хлопця та 27 (45%) дівчат (рис. 1.2). Загальна кількість осіб, що була залучена до емпіричного дослідження становила 60 респондентів (30 зі школи та 30 з ліцею).

Загальна к-сть респондентів

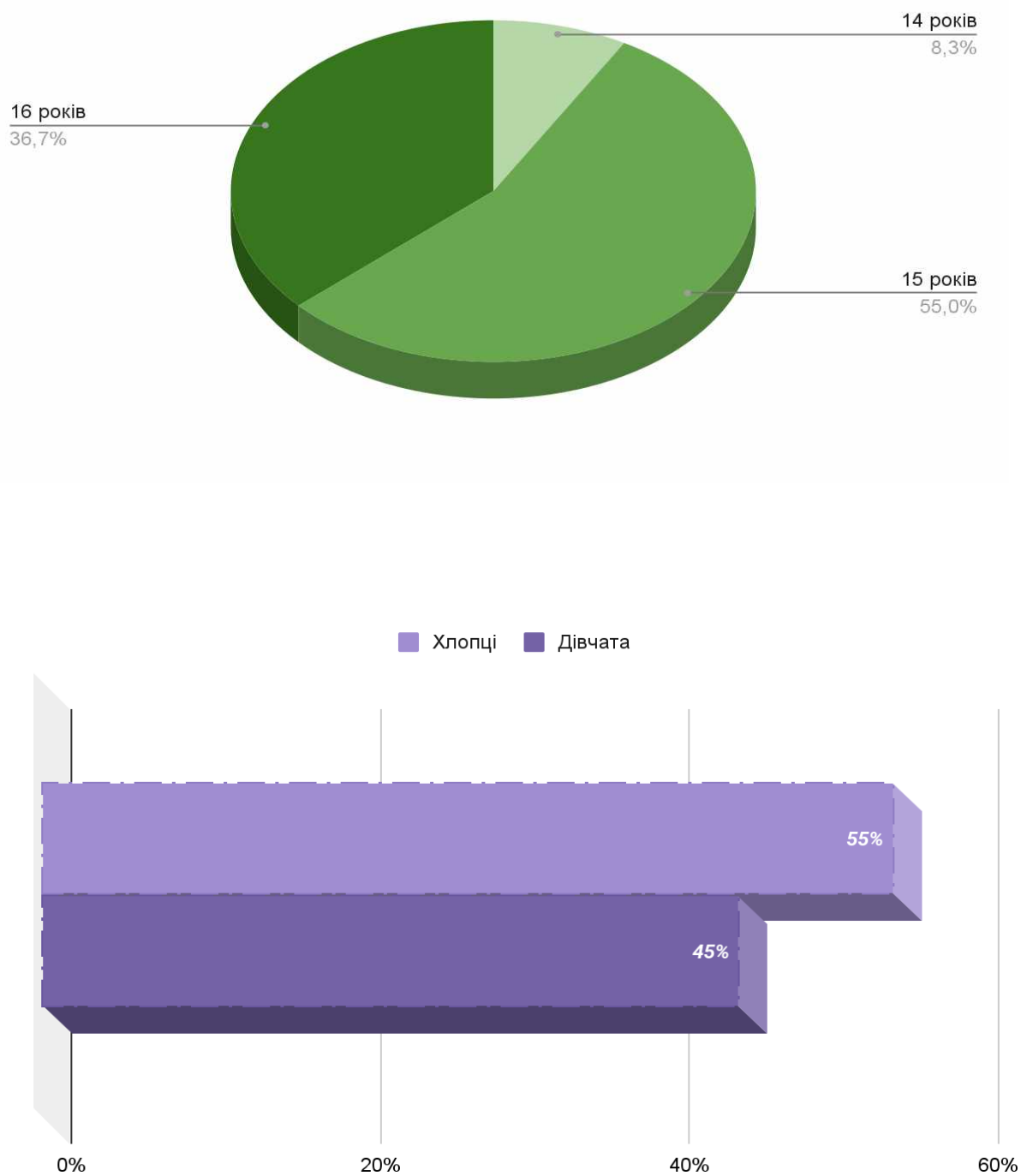

Рис. 1.1. Розподіл досліджуваних за віковою категорією

Рис. 1.2. Розподіл досліджуваних за статтю

Для визначення агресивної поведінки підлітків було використано такі методики:

1. Опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі;
2. Методика визначеності особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман);
3. Короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR).

Опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі має 75 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». Він складається з 8 індексів (загальний індекс агресивності – підсумовування індексів 1, 2, 7; індекс ворожості – сума індексів 6 і 5):

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи;
2. Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесних відповідей (погроза, лайка);
3. Непряма агресія – агресія, яка обхідним шляхом спрямована на іншу особу, злобні жарти, плітки, так і на агресію, яка ні на кого не спрямована – вибух люті, що виявляється в крику, битті кулаками по столу;
4. Негативізм – форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва. Така поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів;
5. Схильність до роздратування – готовність до прояву агресії при щонайменшому порушенні;

6. Підозрілість – недовіра і обережність по відношенню до людей, засноване на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду;
7. Образа – почуття, викликане заздрістю і ненавистю до оточуючих, обумовлене гнівом на весь світ за дійсні або уявні страждання;
8. Почуття провини – виражає можливе переконання людини в тому, що вона погана, робить зло, а також відчуються докори сумління.

Методика була проведена у режимі онлайн-опитування (https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfLga2WaFCpL15WE8JAaaUXf6U_mRcjFg9-vwRApj0wmF3TMg/viewform?usp=sf_link).

Дослідження відповідає етичним вимогам проведення психологічних досліджень: участь респондентів була добровільною, з дотриманням принципів анонімності, конфіденційності та інформованої згоди.

Методика визначеності особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман) [55]. Дана методика складається з 15 питань, завдяки яким можна дізнатися склад зовнішнього та внутрішнього світу підлітка. В даному опитувальнику є 4 сфери: навчальний заклад, сім'я, вулиця та власне «Я». В кожній зі сфер зафіксовані найголовніші компоненти взаємодії підлітка: однокласники, друзі, сім'я, вчителі тощо). Досліджуваним потрібно прочитати уважно запитання і обрати один варіант відповіді, керуючись тим, яке місце в житті на даний момент посідають певні люди, події тощо. Тому цей опитувальник визначає особисте відношення досліджуваних до оточуючих людей, самих себе та навколишнього світу. Завдяки відношенню підлітка до інших та самого

себе, можна визначити фактори, які можуть викликати агресивну поведінку.

Методика була проведена у режимі онлайн-опитування (<https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScl41E8OgaJzGQrNs04wi7cPmsPnSxgyuZyp6dj13zfWhGdfA/viewform?usp=sharing>).

Дослідження відповідає етичним вимогам проведення психологічних досліджень: участь респондентів була добровільною, з дотриманням принципів анонімності, конфіденційності та інформованої згоди.

Короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR) в адаптації М. Кліманської, І. Галецької. Методика ТІРІ є однією з багатьох, які мають на меті виявити і виміряти глибинні психологічні риси особистості. П'ять фундаментальних вимірів для опису і оцінки особистості: екстраверсія (інтроверсія), дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність (нейротизм) та відкритість новому досвіду розуміються як універсальні, найбільш загальні характеристики, що дозволяють отримати повні та всебічні характеристики особистості. Кожен із пунктів оцінюється за 7-бальною шкалою від 1 (абсолютно не згоден) до 7 (абсолютно згоден). Пункти, які пов'язані *, рахують з інверсією. Кожний з даних пунктів має певні чинники, які сприяють появленню агресивної поведінки.

Екстраверсія (інтроверсія) визначає схильність до соціальної взаємодії, енергійність, активність, а також переживання позитивних емоцій. Низький рівень свідчить про сором'язливість, песимістичність, надання переваги бути самотнім, уникнення соціальних активностей.

Дружелюбність стосується вираженості у людини чутливості та зацікавленості щодо інших, альтруїстичних, дружніх та емпатичних

якостей на протипагу відсутності довіри та прагнення співпраці, нездатності до співчуття і схильності до конкурентного ставлення. Низький рівень дружелюбності свідчить про егоцентризм, конкурентність та жорстокість у стосунках з іншими людьми.

Добросовісність стосується мотивації та наполегливості у ставленні людини до цілей та дій. Низький рівень добросовісності трактують як недостатню конкретизацію життєвих цілей та мотивацію досягнень, водночас схильність до імпульсивності у прийнятті рішень.

Емоційна стабільність (нейротизм) – здатність до емоційної адаптації, врівноваженості та саморегуляції в момент переживання негативних емоцій (гніву, страху, провини тощо). Низький рівень емоційної стабільності свідчить про схильність до занепокоєння, розгубленість у присутності інших, переживання страху і напруги, людина з таким рівнем має меншу здатність до емоційної саморегуляції.

Відкритість новому досвіду стосується пізнаваної цікавості та толерантності до нового, схильності до пошуку, позитивної оцінки такого досвіду. Низька відкритість до досвіду свідчить про прагматичність інтересів та недовіру до нового [31].

Дана методика була проведена у режимі онлайн-опитування (https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeAUsXemtZXMrUjkiAyIZoBUx_IXFq6hUXPs_BeTrHkaswzWQ/viewform?usp=sharing).

Дослідження відповідає етичним вимогам проведення психологічних досліджень: участь респондентів була добровільною, з дотриманням принципів анонімності, конфіденційності та інформованої згоди.

2.3. Аналіз та інтерпретація отриманих даних

Аналіз результатів проведення емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення схильності до агресивної поведінки, її особливості та чинники, дає можливість узагальнити отримані дані та зробити висновки, щодо впливу визначених чинників на виникнення такої поведінки у підлітків.

Для оцінки нормальності розподілу змінних "Індекс агресивності" (Опитувальник рівня агресивності Баса-Даркі) та "Рівні адаптованості" (Методика визначеності особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман)) було використано тест Шапіро-Вілка. Результати показали, що р-значення для змінних "Індекс агресивності" та "Рівні адаптованості" становить 0.309 та 0.108 відповідно, що є більшим за рівень значущості 0.05. Це свідчить про те, що ці змінні мають нормальний розподіл, і тому їх можна використовувати для подальшого аналізу.

Таблиця 1.1

Описові статистики для індексу агресивності та рівнів адаптованості
(школа)

Descriptives		
	Індекс агресивності	Рівні адаптованості
Mean	20.6	41.2
Median	20.0	45.0
Minimum	15	-8

Maximum	26	74
Shapiro-Wilk W	0.960	0.943
Shapiro-Wilk p	0.309	0.108

Таблиця 1.2

Описові статистики для індексу агресивності та рівнів адаптованості
(ліцей)

Descriptives

	Індекс агресивності	Рівні адаптованості
Mean	20.6	41.2
Median	20.0	45.0
Minimum	15	-8
Maximum	26	74
Shapiro-Wilk W	0.960	0.957
Shapiro-Wilk p	0.309	0.262

Оскільки обидві змінні показали нормальний розподіл, для оцінки взаємозв'язку між рівнем адаптованості та індексом агресивності підлітків було проведено лінійний регресійний аналіз.

У нашому дослідженні ми використали лінійний регресійний аналіз, щоб оцінити, як рівень адаптованості, емоційної стабільності, дружелюбності та інших особистісних характеристик може впливати на

рівень агресії серед підлітків. Це дозволило нам не лише виявити наявність зв'язку, а й оцінити наскільки сильний цей вплив.

За допомогою методу регресійного аналізу було виявлено зв'язки між рівнем адаптованості та рівнем індексу агресивної поведінки підлітків:

Таблиця 1.3

Оцінка моделі регресії для зв'язку між рівнем адаптованості та агресивністю (школа)

Model Fit Measures

Model	R	R ²	Overall Model Test			
			F	df1	df2	p
1	0.550	0.302	12.1	1	28	0.002

Таблиця 1.4

Коефіцієнти моделі регресії для індексу агресивності (школа)

Model Coefficients - Індекс агресивності

Predictor	Estimate	SE	t	p
Intercept	23.9688	0.9988	24.00	< .001
Рівні адаптованості	-0.0753	0.0216	-3.48	0.002

За отриманими результатами можна зробити висновок, що рівень адаптованості є предиктором, тобто чинить вплив на рівень агресивності серед вибірки. На це вказує рівень р-значення у таблиці 1.4., значення якого становить 0.002, що значно менше за 0.05. Тобто це підтверджує, що є зв'язок між чинником та індексом агресивності у підлітків – чим краще підліток адаптований (наприклад, соціально або емоційно), тим нижчий рівень його агресивної поведінки.

Тепер можемо порівняти дані результати, отримані у досліджуваних зі школи, із результатами, отриманими в ліцеї. Таким чином, ми виявили зв'язок між рівнями адаптованості та індексами агресивної поведінки за допомогою регресійного аналізу:

Таблиця 1.5

Оцінка моделі регресії для зв'язку між рівнем адаптованості та агресивністю (ліцей)

Model Fit Measures

Model	R	R ²	F	Overall Model Test		
				df1	df2	p
1	0.421	0.177	6.03	1	28	0.020

Таблиця 1.6

Коефіцієнти моделі регресії для індексу агресивності (ліцей)

Model Coefficients - Індекс агресивності

Predictor	Estimate	SE	t	p
Intercept	23.1319	1.1477	20.16	< .001

Рівні	-0.0589	0.0240	-2.46	0.020
адаптованості				

За результатами таблиць 1.5 та 1.6 можна зробити висновок, що рівень адаптованості респондентів з ліцею також є предиктором агресивної поведінки у підлітків. На це вказує рівень р-значення (таблиця 1.6), значення якого становить 0.020, що менше за 0.05, і це підтверджує, що зв'язок між цими показниками існує.

Короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR). В даній методиці ми будемо розглядати категорії «Екстраверсія/Інтроверсія», «Дружелюбність» та «Емоційна стабільність». Почнемо з результатів, отриманими від респондентів зі школи.

За допомогою регресійного аналізу було виявлено зв'язки між екстраверсією, дружелюбністю, емоційною стабільністю та агресивною поведінкою підлітків. За отриманими результатами можна зробити висновок, що рівень екстраверсії/інтроверсії, дружелюбності та емоційної стабільності чинять вплив на агресивну поведінку серед досліджуваних. На це вказує рівень р-значення у таблиці 2.1 та таблиці 2.2, значення якого за показником «Екстраверсія/Інтроверсія» становить 0.005, за показником «Дружелюбність» – $<.001$, і за показником «Емоційна стабільність» р-значення становить 0.014, що менше за 0.05. Тобто це підтверджує, що є зв'язок між чинниками та рівнем агресивної поведінки (таблиця 2.1, таблиця 2.2).

Таблиця 2.1

Оцінка моделі регресії для зв'язку між особистісними рисами та агресивною поведінкою (школа)

Model Fit Measures

Model	R	R ²	Overall Model Test			
			F	df	df2	p
1	0.890	0.792	33.1	3	26	<.001

Таблиця 2.2

Коефіцієнти моделі регресії для індексу агресивності (школа)

Model Coefficients - Індекс агресивності

Predictor	Estimate	SE	t	p
Intercept	34.414	1.654	20.80	<.001
Екстраверсія/Інтроверсія	-0.395	0.128	-3.09	0.005
Дружелюбність	-0.713	0.126	-5.64	<.001
Емоційна стабільність	-0.474	0.179	-2.64	0.014

Тепер порівняємо із результатами досліджуваних із ліцею. Ми також використовували регресійний аналіз:

Таблиця 2.3

Оцінка моделі регресії для зв'язку між особистісними рисами та агресивною поведінкою (ліцей)

Model Fit Measures

Model	R	R ²	Overall Model Test			
			F	df1	df2	p
1	0.886	0.785	31.7	3	26	<.001

Таблиця 2.4

Коефіцієнти моделі регресії для індексу агресивності (ліцей)

Model Coefficients - Индекс агресивності

Predictor	Estimate	SE	t	p
Intercept	32.650	1.336	24.446	<.001

Екстраверсія/Інтроверсія	-0.191	0.205	-0.931	0.360
Дружелюбність	-0.376	0.135	-2.778	0.010
Емоційна стабільність	-0.856	0.235	-3.643	0.001

За показниками «Дружелюбність», де р-значення = 0.010 та «Емоційна стабільність», р = 0.001 існує зв'язок із агресивною поведінкою підлітків, бо, в даному випадку, р менше за 0.05. Не існує зв'язку з агресивністю за показником «Екстраверсія/Інтроверсія», тому що значення р значно більше за 0.05 і дорівнює 0.360 (за таблицею 2.4).

Отже, особистісні характеристики, зокрема дружелюбність і емоційна стабільність, мають стійкий вплив на агресивну поведінку підлітків незалежно від навчального закладу. Водночас роль екстраверсії/інтроверсії може варіюватися залежно від освітнього середовища: вона є значущою для школярів, але не для учнів ліцею. Це свідчить про можливий вплив контексту чи соціального середовища на взаємозв'язок між особистістю та агресивною поведінкою.

Якщо ми подивимось на середнє арифметичне та моду у таблиці 3.1, то можемо визначити, що у більшості учнів зі школи роздратування та вербальна агресія близькі до високого рівня. За шкалами «Фізична агресія», «Образа» та «Підозрілість» мода і середнє значення показує, що більшість досліджуваних має середній, близький до низького, рівень.

Таблиця 3.1

Описові статистики для агресивної поведінки (школа)

Descriptives

	Фізична агресія	Роздратуванн я	Образ а	Підозрілість ь	Вербальна агресія
N	30	30	30	30	30
Mean	1.80	2.07	1.70	1.67	2.03
Median	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00
Mode	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00
Minimum	1	1	1	1	1
Maximum	3	3	3	3	3

За таблицею 3.2, у більшості респондентів з ліцею, за модою та середнім арифметичним, шкали «Роздратування» та «Вербальна агресія» на підвищеному рівні, а фізична агресія, образа і підозрілість на середньому, близькому до низького, рівні.

Таблиця 3.2

Описові статистики для агресивної поведінки (ліцей)

Descriptives

	Фізична агресія	Роздратуван ня	Образ а	Підозріліс ть	Вербальна агресія
N	30	30	30	30	30
Mean	1.83	2.03	1.50	1.73	2.03
Median	2.00	2.00	1.00	2.00	2.00
Mode	2.00	2.00	1.00	2.00	2.00
Minimum	1	1	1	1	1
Maximum	3	3	3	3	3

Згідно з результатами регресійного аналізу, було виявлено, що рівень адаптованості, екстраверсії, дружелюбності та емоційної стабільності є значущими предикторами агресивної поведінки підлітків. Визначено, що підлітки з вищим рівнем адаптованості та емоційної стабільності схильні до меншої агресії, а ті, у кого більш виражена екстраверсія чи низький рівень дружелюбності, схильні до більш агресивної поведінки.

Загальний рівень агресії серед підлітків виявився помірним у вибірці, яка складається як із учнів школи, так і з учнів ліцею. Середні значення агресії шкали «Роздратування» та «Вербальна агресія» знаходяться на підвищеному рівні, однак рівень фізичної агресії та підозрілості залишаються на середньому або низькому рівні.

Результати показали, що:

- Рівень адаптованості суттєво впливає на зниження рівня агресії, що підтверджується низьким р-значенням ($p = 0.002$ для школи та $p = 0.020$ для ліцею).
- Емоційна стабільність та дружелюбність також мають значущий вплив на зниження агресивної поведінки.
- Роль екстраверсії виявилась значущою тільки серед школярів, в той час як для учнів ліцею цей фактор не мав статистично значущого впливу.

Таким чином, можна стверджувати, що рівень агресивної поведінки підлітків варіюється, проте в цілому він має тенденцію до помірному рівня агресії, з акцентом на вербальні форми агресії.

Отже, важливим фактором, що знижує агресивну поведінку, є рівень адаптованості, а також емоційна стабільність та дружелюбність. У більшості учнів як школи, так і ліцею спостерігається підвищений рівень роздратування та вербальної агресії, що підтверджується як середнім арифметичним, так і модою. Водночас за іншими показниками (фізичною агресією, образою та підозрілістю) у більшості респондентів рівень агресивності перебуває на середньому або близькому до низького рівні. Це свідчить про те, що агресивні прояви серед учнів здебільшого мають вербальний характер, а не фізичний, і не супроводжуються вираженою емоційною ворожістю чи почуттям недовіри до оточуючих.

Висновки до розділу 2

Агресивну поведінку підлітків можна виявити за допомогою спостереження, проте для уточнення і підтвердження результатів використовують спеціальні методики діагностики агресивності. Ми обрали найбільш розповсюджені методики, які можна розділити на дві групи: перша група – методики, які безпосередньо спрямовані на виявлення агресії (опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі, тест руки Вагнера, тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках), тест Сонді (метод портретних виборів) тощо) і друга – методики, які виявляють супутні агресії чинники (Особистісний опитувальник Айзенка (EPI), короткий п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (TIPI-UKR), 16-факторний особистісний опитувальник Р.Б. Кеттела, методика «Незакінчені речення», методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман), метод кольорових виборів Люшера тощо).

Для здійснення поставлених в емпіричній частині завдань був розроблений детальний план емпіричного дослідження, який включав у себе визначення діагностичного інструментарію, тобто методик, для отримання необхідних результатів, що включали в себе: опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі, методику визначення особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман) та короткий п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (TIPI-UKR), також було використано математико-статистичну обробку даних. Обрані методики є валідними та інформативними не лише у виявленні вираженості агресії та агресивності як особистісної властивості, вони також сприяють виявленню певних чинників, які можуть провокувати і прискорювати розвиток такої поведінки.

Для порівняння рівня агресивної поведінки серед учнів школи та ліцею було проведено регресійний аналіз. Результати показали, що в обох групах рівень агресивної поведінки підлітків варіюється. Однак між школою та ліцеєм є деякі відмінності в конкретних показниках:

- У респондентів зі школи рівень агресивності є помірним, з вищим рівнем вербальної агресії та роздратування. Значення r для предикторів (адаптованість, емоційна стабільність, дружелюбність) вказують на їх значущий вплив на рівень агресії.
- Результати учнів ліцею також показали помірний або середній рівень агресії. Наприклад, екстраверсія не мала значущого впливу на агресію в цій групі, в той час як дружелюбність та емоційна стабільність показали сильний зв'язок з рівнем агресивної поведінки.

Проаналізувавши результати обраних методик, ми виявили, що у більшості респондентів, незалежно від того, чи йдеться про учнів школи чи ліцею, рівень агресивної поведінки середній, хоча виявлено і певну частину досліджуваних з високими показниками агресивності за шкалами «Роздратування» та «Вербальна агресія». Завдяки дослідженню, ми визначили, що низький рівень адаптованості має зв'язок із підвищеною агресивною поведінкою підлітків. Більшою мірою у досліджуваних підлітків агресія проявляється вербально та через роздратування. Така форма прояву агресії не є корисною як для самого підлітка, так і для оточуючих. У зв'язку з цим можна впровадити програми корекційних заходів, які спрямовані на зниження рівня агресивності.

РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

3.1. Профілактика агресивної поведінки у підлітків

Психологічна профілактика – це діяльність по попередженню можливого неблагополуччя в психічному і особистісному розвитку учнів і створення психологічних умов, максимально сприятливих для цього розвитку [36].

Соціально-педагогічна профілактика – це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей і підлітків, що сприяють прояву різних видів їх активності [17].

Профілактика агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виявлення і попередження агресивної поведінки [47].

Профілактика агресивної поведінки учнів виступає важливою умовою побудови конструктивного освітнього процесу. Важливо розуміти, що це складний процес, який повинен реалізуватися системно і комплексно. Системність передбачає не одноразові заходи, останні здебільшого не дадуть ніякого ефекту, а комплексність, яка передбачає використання ресурсів всіх фахівців як внутрішніх (соціальних педагогів, психологів, учителів), так і зовнішніх (соціальні партнери).

Профілактика та попередження агресивної поведінки підлітків є обов'язковою у закладах загальної середньої освіти. Рання профілактика повинна мати такі напрямки:

- виявлення несприятливих факторів і десоціалізуючих впливів з боку найближчого оточення, які зумовлюють виникнення агресивної поведінки, і своєчасне усунення цих несприятливих впливів;

- сучасна діагностика агресивних проявів в поведінці підлітків і здійснення диференційованого підходу у виборі профілактичних засобів [26].

Провідна роль у попередженні та корекції агресивності у дітей та підлітків належить батькам. Однак велике значення відводиться соціальним педагогам, психологам та вчителям.

Для ефективного подолання агресивної поведінки у підлітків необхідно сформувати у них навички позитивного спілкування та здатність взаємодіяти з іншими членами групи та соціуму. Також важливим є вміння знаходити мирні шляхи розв'язання конфліктів, що в майбутньому допоможе підлітку запобігати виникненню агресивних проявів [47].

Профілактичні заходи можуть здійснюватися на декількох рівнях: первинному, вторинному та третинному. Найсуттєвішим з них є первинна профілактика, яка формується в закладах загальної середньої освіти. Метою первинної профілактики є створення сприятливого клімату в колективі педагогів та учнів, тому що комфортне та безпечне середовище є основою для формування спілкування та позитивної міжособистісної взаємодії. Найголовніше, щоб педагоги мали глибокі знання про вікові й індивідуальні особливості учнів, це дасть їм змогу обрати необхідні педагогічні прийоми та методи взаємодії. Застосування сучасних освітніх технологій буде направлено на врахування особливостей сприйняття інформації сучасними підлітками, особливо через активні візуальні форми подачі навчального матеріалу, що, на даний період часу, значно підвищує ефективність засвоєння знань. Водночас використання здоров'язберігаючих технологій допомагає знизити надмірний емоційний та фізичний стрес у дітей, що у подальшому запобігає трансформації цієї

напруги в агресивні прояви. Велике значення має формування у підлітків цінностей здорового та безпечного способу життя, що є одним із ключових чинників у запобіганні агресивній поведінці. Організація навчального процесу повинна створювати ситуації успіху для кожного учня, які дозволять їм відчувати власну значущість та впевненість у собі, сприяючи вибору конструктивних шляхів самореалізації замість деструктивних моделей поведінки. Профілактика агресії має бути інтегрована у всі види навчальної діяльності, вона має бути на будь-якому уроці. Наприклад, на уроках фізичної культури учням дають змогу безпечно виплеснути зайву енергію у безлічі активностей, на гуманітарних уроках можна проводити бесіди та легкі дискусії про життєві цінності, сенс життя, на уроках літератури або історії можна аналізувати вчинки історичних постатей або літературних героїв. Включення учнів у позашкільну діяльність, а також додаткові освітні програми, проєкти або курси дозволить їм виявити приховані таланти і спрямувати свій час у корисне заняття. Також можна залучати підлітків до важливих соціальних заходів, наприклад, флеш-моби, акції, квести. Така діяльність буде корисною для розвитку соціальної активності, вона позитивно вплине на профілактику агресивної поведінки, завдяки формуванню у підлітків почуття приналежності до певної спільноти та відповідальності [22; 17; 58].

Якщо первинна профілактика не передбачає розгляд питань агресивності, то вторинна націлена на цю тему більш адресно. Йдеться про те, що соціальний педагог у співпраці з класним керівником повинні розглядати питання профілактики агресивної поведінки в середовищі однолітків. Має сенс ознайомити учнів з даним поняттям, його структурою і наслідками. На прикладі відеофрагментів з фільмів

обговорити ситуації прояву агресії та їх впливу на всіх учасників. Також, соціальному педагогові доцільно проводити діагностику згуртованості колективу та ймовірності виникнення цькування, розвивати навички безконфліктної взаємодії у підлітковому середовищі. Соціальний педагог може виступати на батьківських зборах, педагогічних радах з практичними рекомендаціями щодо попередження агресивної поведінки учнів у школі [34].

Третинна профілактика являє собою індивідуальну роботу з підлітками, що демонструють агресивність. Це важливо для попередження трансформації девіантної (що відхиляється) поведінки в делінквентну (протизаконну) поведінку [23]. На даному етапі відбуваються бесіди класного керівника та соціального педагога з батьками таких підлітків. Зокрема батькам роз'яснюються їх права і обов'язки, а також здійснюється апеляція до батьківської відповідальності. Йдеться, в тому числі, про адміністративну відповідальність за недотримання батьківських обов'язків. Також залучаються фахівці комісії у справах неповнолітніх для проведення роз'яснювальних бесід з учнями та їх батьками. Відомо, що в підлітковому віці здійснюються складні процеси розвитку самосвідомості, формування системи цінностей, яка визначає новий тип відносин з соціумом. Однак в ряді психолого-педагогічних досліджень відзначається той факт, що в освітньому процесі школи відсутня система форм і методів роботи, які забезпечує досягнення учнями комунікативної компетентності. При цьому важливою особливістю комунікативної компетентності є її здатність до формування успішної діяльності особистості в мінливих умовах соціального оточення. Для різних сфер професійної взаємодії фахівців наявність комунікативної компетентності є важливою якістю. Тому її розвиток в учнів підліткового

періоду є одним з головних напрямків в сучасній освіті, так як суспільство вимагає наявності високого рівня комунікативної культури у людини [36].

У роботі по профілактиці агресивної поведінки підлітків можуть використовуватися різноманітні методи, одним з яких є дискусія – це метод обговорення і вирішення спірних питань. Результатом її може бути спільна угода, краще розуміння, новий погляд на проблему, спільне рішення. Дискусія передбачає спілкування, що є провідним видом діяльності в підлітковому віці. Дискусія високоефективна для закріплення відомостей, осмислення проблеми і формування ціннісних орієнтацій [17]. Для зняття дратівливості і напруги, наявних на тлі гормональної перебудови, в роботі з підлітками можуть використовуватися ігрові вправи. Важливим методом профілактики є інтерактивна гра – активний метод навчання, заснований на досвіді, отриманому в результаті спеціально організованої соціальної взаємодії учасників з метою зміни індивідуальної моделі поведінки. Тобто, це такі методи, які організовують процес соціальної взаємодії, на підставі якого в учасників виникає яесь «нове» знання, яке виникло безпосередньо в ході цього процесу, або що стало його наслідком. Результатом добре організованої і ефективно проведеної інтерактивної гри можуть бути зміни в сприйнятті учасників, інсайт, який призводить до швидкого, негайного вирішення або нового розуміння наявної проблеми [17]. Необхідною умовою профілактичної роботи з підлітками, які проявляють агресивну поведінку є залучення до проблеми різних фахівців: класного керівника, соціального педагога, психолога.

Вправи для профілактики агресії у підлітків:

1. Вправа «Упевнений – невпевнений – грубий»

Мета: формування впевненої поведінки; розвиток навичок взаємодії з іншими людьми.

Пропонуємо учасникам трьох персонажів (це можуть бути м'які іграшки з нагрудними візитними картками: «Упевнений», «Невпевнений», «Грубий»). Від імені цих персонажів учасникам треба продемонструвати поведінку в певних ситуаціях (кожна ситуація розглядається з позиції названих персонажів):

1. Тебе викликають до дошки, а ти не вивчив уроку, тоді ти вчителеві говориш...
2. Ти граєш у захопливу комп'ютерну гру, а батьки хочуть, аби ти сів за уроки, тоді ти їм говориш...
3. Приятель не повернув вчасно твою річ, яка тобі дуже потрібна. Ти йому кажеш...

Обговорення:

- Як поведуться грубі люди, невпевнені, впевнені?
- З якими людьми приємніше мати справу?
- Якими б хотіли бути учасники? Що для цього треба? [10]

2. Вправа «Наш суспільний дім»

Мета: демонстрація взаємозв'язків у суспільстві; показ у символічній формі, як стан однієї людини впливає на інших.

Ми виконуємо в суспільстві різні соціальні ролі – син, донька, батько, мати, брат, сестра, друг, однокласник, вчитель, сусід, покупець, пасажир тощо. Учасникам потрібно згадати будь-яку соціальну роль і взяти іграшковий кубик. Коли кубики розібрані, а ролі задумані, пропонуємо побудувати з кубиків «Наш суспільний дім», ставлячи їх у будь-якому порядку і називаючи задуману соціальну роль. Коли споруда завершена, тренер, зазначає, що вона досить міцна і виконує свою роль,

поки елементи-кубики щільно стоять один поряд з одним. Варто хоча б одному з них поводитися «не так» (тут змінюємо позиції деяких кубиків), як споруда змінює свою конфігурацію або взагалі руйнується. Життя навколишніх людей багато в чому залежить від наших дій і поведінки [10].

3. Вправа «Лист гніву»

Мета: профілактика і зниження рівня агресивності у підлітковому віці шляхом формування адекватної самооцінки, вивчення прийнятних способів реагування в складних ситуаціях

Учасникам пропонують згадати ситуацію з життя, коли вони діяли агресивно.

Пригадавши, взяти аркуш паперу і розписати свою агресію.

1. Описати агресивну дію.
2. Написати дії, обставини які передували самій дії.
3. Опишіть палітру почуттів яку ви відчували в той момент.
4. Яка ваша потреба була незадоволеною?
5. Що принесла вам ваша агресивна дія?

Після написання, кожен зачитує свій лист і обговорюється емоційний стан кожного [10].

4. Вправа «Мішечок із криками»

Мета: засвоїти прийоми позбавлення негативних емоцій.

Запропонувати дитині мішечок, у який можна буде кричати, вигукувати слова, коли вона буде відчувати гнів, злість, роздратування тощо.

Після виконання вправи обговорити з дитиною почуття, які були на початку вправи та порівняти з емоціями після виконання вправи [10].

5. Вправа «Хто за маскою?»

Мета: профілактика проявів агресивності, зняття емоційної напруги.

Учасникам пропонують аркуші з зображенням масок.

Розмалюйте маску так, як вона виглядає, коли ви є:

- агресором;
- коли ви захищаєтесь, спостерігаєте агресивну дію спрямовану на вас.

Учасник повинен розфарбувати та словесно описати свою маску, охарактеризувати свій стан в ній, розповісти як часто її використовує.

Після вправи психолог обговорює з учасниками складності, які виникали, робить висновки і пропонує зробити з маскою те, що вважає за потрібне учасник [10].

3.2. Психологічна допомога підліткам з деструктивною поведінкою

Деструктивна поведінка – це руйнівні дії підлітка (вербальні чи фізичні), які можуть бути спрямовані на самого себе або зовнішній світ і проявлятися в нападах агресії, гніву чи ворожості.

Прояви агресивної поведінки підлітків можуть стати джерелом підвищеної небезпеки як для них самих, так і для близького оточення, інших людей і суспільства в цілому [24].

Профілактика деструктивної поведінки базується на з'ясуванні особливостей соціалізації підлітків і формування у них моральних якостей як у суб'єктів соціальних відносин. Інститутами соціалізації дітей є сім'я і школа, де закладаються моральні цінності, з яких в подальшому формується світогляд, морально-етичні орієнтири та загальна спрямованість поведінки [24].

Основною метою профілактичної роботи деструктивної поведінки в підлітковому віці є активація внутрішнього потенціалу підлітка та акцентування уваги на його позитивних рисах.

Завдання профілактики деструктивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти:

- формування ціннісного ставлення до соціальних норм і правил життя;
- формування ідеалів здорового способу життя як життєвої цінності;
- сприяння розвитку позитивних життєвих смислів та здатності підлітка до постановки цілей та орієнтації на їх досягнення;
- підвищення рівня соціальної компетентності та особистісної ефективності підлітка у значущих сферах його діяльності (навчання, спорт та ін.);
- залучення підлітків до соціально підтримуючих груп, об'єднаних позитивними ціннісними орієнтирами (популяризація здорового способу життя серед молоді; організація змістовного дозвілля для дітей та підлітків з інвалідністю тощо);
- формування навичок свідомої саморегуляції, що включає в себе усвідомлення власних дій, планування та оцінки їх наслідків;
- налагодження порушених міжособистісних відносин та формування міжособистісної компетентності [24].

Етапи роботи соціального педагога та/або психолога з підлітками при виявленні ознак деструктивної поведінки:

1. Діагностика. Проведення діагностичної оцінки підлітка за участю психолога або соціального педагога з метою визначення його психофізичного, педагогічного, соціального та психологічного стану. На даному етапі виявляються ключові показники, що мають значення для особистісного розвитку, наприклад, мотивація досягнень, соціальна спрямованість, творчий потенціал, а також наявність складних емоційних станів, таких як тривожність або

агресія. Отримані результати даної діагностики використовуються для формування рекомендацій щодо корекції деструктивної поведінки.

2. Проектування дій. Встановлення довірливих стосунків із підлітком та спільний пошук причин виникнення агресивної поведінки. Обговорення можливих наслідків ситуації й шляхів її подолання, враховуються різні точки зору. Визначення функцій та рівня відповідальності за вирішення конфлікту, а також узгодження оптимальних стратегій впливу.
3. Реалізація. Під час практичної роботи соціальний педагог і психолог повинні забезпечити психологічну підтримку підлітка, гарантувати його безпеку, захищати права та інтереси підлітка у взаємодії з однолітками, батьками та вчителями. Розподіл ролей може бути таким: соціальний педагог досліджує соціальне оточення, міжособистісні зв'язки та соціальний статус підлітка, а психолог сприяє розвитку нових соціальних навичок, надає емоційну підтримку, дотримуючись принципу безоцінного прийняття особистості.

Також важливо залучити підлітка до суспільно значимої колективної діяльності, що посприяє реалізації потреб у самоствердженні, самореалізації та формуванню позитивних інтересів.

4. Аналіз результатів діяльності. Разом із підлітком підведення підсумків проведеної роботи, обговорення досягнень і невдач попередньої діяльності, згадування та повторення фактів розв'язання або нерозв'язання проблем, осмислення набутого досвіду. Далі окреслюються перспективи розвитку, формування

життєвих цілей, які пов'язані з особистим життям та професією в майбутньому [24].

Рекомендації щодо особливості проведення бесід з підлітками:

- Головну увагу слід зосередити на встановленні психологічного контакту з підлітком.
- Важливо демонструвати вашу обізнаність в темі розмови, також доречно проявляти терпіння, наполегливість і доброзичливість, щоб уникнути емоційного дискомфорту, недовіри чи агресивної поведінки з боку підлітка.
- Підтримувати позитивні судження, сприяти формуванню віри у власні сили та у перспективи, які будуть відкриватися в житті підлітка..
- Слід пам'ятати про неефективність заборон, які можуть призвести до замкнутості підлітка, до потаємної поведінки, а також підліток може стати на захист групових «цінностей», що ще більше згуртує осіб з агресивною поведінкою.
- Після налагодження контакту та отримання довіри підлітка до педагога, буде доцільно пояснити шкідливість і безперспективність деструктивної поведінки, підкріплюючи аргументи фактами, які вже відомі підлітку. Потрібно допомогти підлітку усвідомити рівень ризиків і відповідальності, особливо у таких випадках, як боулінг або іншого правопорушення.
- Рекомендовано проводити спільний критичний аналіз негативного впливу з підлітками, наприклад «друзів» і «знайомих», які пропагують протиправний спосіб життя [24].

Під час та після проведення бесіди слід ретельно фіксувати будь-які реакції підлітків і спостерігати за зміною їх поведінки.

Важливою також є просвітницько-профілактична робота з батьками, спрямована на посилення їхньої уваги до потреб підлітків та засвоєння ефективних прийомів та методів для підтримки, задоволення потреб дитини у спілкуванні та визнанні [24].

Сильне значення для підлітка має спільна діяльність з дорослими, яка оснований на спільних інтересах. Така взаємодія може бути різноманітною: допомога підлітка батькам у господарстві, в домашніх справах, давати поради батькам у сучасних технологіях. Дорослі, у свою чергу, повинні навчитися прислухатися до думки підлітка. Якщо залучити підлітка до дорослих справ, то це може позитивно вплинути на формування емоційної та духовної близькості, полегшить контакт між дорослими і дитиною, а також дасть можливість підлітку пізнати внутрішній світ дорослих, їх почуття, переживання та турботливе ставлення до інших [24].

Батькам важливо усвідомлювати, що є безпекою для дитини та як стати для неї надійною опорою (рис. 2.1) [24].

Рис. 2.1. Формула безпеки дитини

Висновки до розділу 3

Профілактика агресивної поведінки підлітків є складовою системної та комплексної роботи у закладах загальної середньої освіти, що спрямована на створення сприятливого психологічного та соціального середовища для розвитку особистості. Як психологічна, так і соціально-педагогічна профілактика орієнтовані на раннє виявлення чинників ризику, формування безпечного освітнього простору та розвиток навичок конструктивної взаємодії в учнівського середовища.

Доведено, що ефективна профілактика повинна охоплювати кілька рівнів: первинний, який спрямований на загальне попередження агресії через створення позитивного мікроклімату та розвиток соціальних і комунікативних навичок; вторинний, орієнтований на роботу з підлітками, які демонструють окремі прояви агресивної поведінки; та третинний, який передбачає індивідуальну роботу з учнями з вираженою агресивністю задля запобігання трансформації їхньої поведінки в девіантну або делінквентну.

Успішна профілактика ґрунтується на принципах системності, комплексності та міждисциплінарної взаємодії фахівців — учителів, психологів, соціальних педагогів, батьків та інших суб'єктів освітнього процесу.

У межах профілактичної діяльності доцільним є використання інтерактивних методів — дискусій, рольових та арт-терапевтичних вправ, методів емоційного розвантаження, соціального моделювання. Такі підходи сприяють зниженню емоційної напруги, формуванню навичок саморегуляції, розвитку емпатії та позитивної самооцінки. Особливої уваги заслуговують вправи, що стимулюють рефлексію власної поведінки,

розкриття внутрішніх переживань і формування нових моделей реагування в конфліктних ситуаціях.

Крім того, профілактична робота повинна бути інтегрованою у всі сфери шкільного життя: уроки, позаурочну діяльність, роботу класного керівника та фахівців соціально-психологічної служби. Наприклад, уроки гуманітарного циклу можуть використовуватись для морально-етичних бесід, тоді як фізкультура — для конструктивного вивільнення енергії, а участь у проєктах, акціях і флешмобах — для підвищення соціальної активності та самореалізації учнів.

Таким чином, ефективна профілактика агресивної поведінки підлітків можлива лише за умов її цілісного впровадження у виховний та освітній процес. Вона повинна бути орієнтованою як на запобігання формуванню деструктивних моделей поведінки, так і на розвиток позитивних особистісних якостей, що дозволить зменшити рівень агресії та сприятиме соціальній адаптації підлітків у сучасному світі.

ВИСНОВКИ

Підлітковий вік є періодом переходу від дитинства до дорослості, який характеризується інтенсивним фізичним та психічним розвитком. У психології термін «агресія» означає таку поведінку, яка призводить до фізичної або психологічної шкоди, навіть до знищення об'єкта агресії. Різні автори по-різному трактують поняття агресія та агресивність: як намагання панувати (Моррісон), як реакція на ворожу навколишню дійсність (К. Хорні, Е. Фромм) тощо. Агресивна поведінка в підлітковому віці може бути виражена у формі жартів, насмішок, погрозах, деструктивній та антисоціальній поведінці, може містити форми непрямой фізичної або вербальної агресії.

В нашій роботі було здійснено наступні завдання:

1. Завдяки проаналізованій літературі ми виявили, що агресивна поведінка підлітків має багато чинників і проявляється по-різному. Можна виокремити психологічні і соціальні чинники агресивної поведінки у підлітків. До значущих психологічних чинників належать порушення взаємовідносин, рівень адаптованості, почуття невпевненості, тривоги, фрустрації, незахищеності та потреба у самоствердженні. Якщо особа зростає у середовищі, де присутнє насильство чи агресія, вона може

відтворити та перейняти таку поведінку. Також серед чинників можуть бути трагічні події, низька або надмірно висока самооцінка та вплив мас-медіа. Серед соціальних чинників особливої уваги заслуговує вплив родинного середовища. Діти, які проживають у дисгармонійних сім'ях, значно частіше демонструють агресію та мають її значно вищий рівень порівняно з дітьми, які виховуються у гармонійних сім'ях. Така ситуація пояснюється кількома причинами: жорсткий стиль виховання з боку батька при одночасному емоційному віддаленні матері, або ж постійні конфлікти між батьками, що створює атмосферу напруги та невизначеності для дитини. У таких умовах у дитини не формується чітке розуміння прийнятних форм поведінки, що в подальшому може сприяти розвитку агресивності. Недостатня увага до емоційних потреб дитини, домінування авторитарного стилю виховання з акцентом на покарання, а не на підтримку та пояснення, – усе це формує в дитини уявлення про агресію як ефективний інструмент впливу. Окрім соціального контексту, на виникнення агресії впливають і зовнішні фізичні умови. Наприклад, дискомфортні стани, такі як біль або спека, можуть підвищувати рівень агресії. Дослідження показали, що навіть незначний фізичний дискомфорт може зробити людину більш дратівливою та схильною до агресії. Окремим чинником є вплив алкоголю. Докази як з кореляційних досліджень, так і з експериментів, у яких випадковим чином розподіляли учасників на вживання або невживання алкоголю, свідчать про те, що алкоголь збільшує ймовірність того, що люди будуть агресивно реагувати на провокації

2. Було розроблено та проведено емпіричне дослідження. Емпіричною базою дослідження була Краматорська ЗОШ I-III ступенів №3 та Ліцей №35 імені Валентина Шеймана Краматорської міської ради

Донецької області. Вікова група становила від 14 до 16 років, а вибірка складалася з 60 респондентів. На етапі дослідження для діагностики підліткової агресії нами було використано такий діагностичний інструментарій: опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі, методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман) та короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR).

3. За допомогою регресійного аналізу було визначено, що рівень адаптованості є предиктором, тобто чинить вплив на рівень агресивності серед вибірки. Визначили, що у більшості респондентів середній рівень агресивної поведінки. За допомогою регресійного аналізу було також виявлено зв'язки між екстраверсією, дружелюбністю, емоційною стабільністю та рівнем агресивності підлітків. За отриманими результатами ми визначили, що рівень екстраверсії та дружелюбності чинять вплив на рівень агресивності серед досліджуваних. Також виявлено, що у досліджуваних підлітків зі школи та ліцею більше проявляється вербальна агресія та роздратування.

Отже, у більшості досліджуваних спостерігається середній рівень агресивної поведінки, що може розглядатися як вікова норма для підліткового періоду. Даний вік характеризується бурхливими, нерівномірними темпами зростання організму та фізіологічними змінами (ці зміни є факторами, що впливають на психологічний розвиток підлітків: швидкі темпи зростання та дорослішання призводять до формування нового образу «Я», нерівномірне формування опорно-рухової системи може призвести до тимчасового порушення координації рухів, що викликає низьку самооцінку), у нервовій діяльності підлітка процеси збудження переважають над гальмуванням, що викликає часті перепади настрою, підвищену чутливість та дратівливість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєва, Т. В., & Ковальчишина, Н. І. (2010). Психологія підліткової злочинності: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (с. 95–102). Макіївка: Ноулідж, Донецьке відділення.
2. Алексєєнко, Т. Ф. (Ред.). (2009). Соціальна педагогіка: словник-довідник (542 с.). Вінниця: Планер.
3. Атемасова, О. А. (Упоряд.). (2010). Агресивна дитина: як їй допомогти (176 с.). Харків: Вид-во "Ранок".
4. Бандура, А. (2020). Підліткова агресія. Київ. (509 с.)
5. Березка, С. В. (2017). Причини та види агресивної поведінки особистості. Молодий вчений, (9), 85–89.
6. Бех, І. Д. (2012). Особистість у просторі духовного розвитку: навчальний посібник. Київ: Академвидав. (256 с.)
7. Бондарчук, О. І. (2006). Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП. (68 с.)
8. Вакась, К. В. (2020). Вплив телебачення на агресивність підлітків. Досягнення сучасної психологічної науки та практики, Вінниця, 13–16.

9. Вознюк, О. В. (2017). Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. Житомир, 61–64.
10. Воловодівська, Ж. О., та ін. (упор.). (2020). Методи корекції афективних станів дітей (агресивність, гіперактивність, тривожність, імпульсивність): практичний poradnik (40 с.). Вінниця.
11. Вольнова, Л. М. (2009). Профілактика девіантної поведінки підлітків: навчально-методичний посібник до спецкурсу соціально-педагогічного циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка». Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. (9 с.)
12. Волянська, О. В. (2016). Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», (3), 117–134.
13. Воляннюк, Н. Ю., & Ложкін, Г. В. (Ред.). (2010). Віктимологія та агресологія: навчальний посібник. Київ; Рівне: Прінт Хауз. (256 с.)
14. Ворона, С. В. (2019). Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. У Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 5 квітня 2019 р.) (с. 294–296). МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ.
15. Галян, І. М. (2009). Психодіагностика: навчальний посібник. Київ: Академвидав. (463 с.)
16. Гладкова, Є. О. (2017). Феноменологічний аналіз кримінальної агресії. Вісник Кримінологічної асоціації України, (1[15]), 75–82.

17. Гуцуляк, Л. (2022). Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Ввічливість. Humanitas*, 1, 22–28.
18. Данильченко, Н. О., & Вертель, А. В. (2010). *Психодіагностика: практикум* (140 с.). Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка.
19. Дроздов, О. Ю. (2000). Засоби масової інформації як фактор агресивної поведінки молоді. *Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія*, (483), 48–53.
20. Дроздов, О. Ю. (2001). Проективна методика «Тест Руки»: досвід вивчення агресивної поведінки молоді. У *Використання сучасних психотехнологій у роботі психологів установ виконання покарань: методичні матеріали до тренінгових курсів психологів установ виконання покарань* (с. 46–50). Чернігів: без видавництва.
21. Дроздов, О. Ю. (2006). Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*, (1), 43–49.
22. Журавель, Т. В. (2013). Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. У *Соціальна педагогіка: навчальний посібник* (О. В. Безпалько, Ред.) (с. 85–101). Київ: Академвидав.
23. Журавель, Т. В., & Снітко, М. А. (Ред.). (2016). *Будуємо майбутнє разом: Програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді*. Київ: без видавництва. (249 с.)
24. Журавель, Т., Іванюк, І., Лехолетова, М., Лютий, В., Лях, Т., Пашко, Н., Соловйова, В., Сорокіна, О., Спіріна, Т., Суліцький, В., Удовенко, Ю., Чепенко, О., Чуйко, О., Швед, О., & Янковець, В. (2022). Профілактика деструктивної поведінки підлітків (Т.

- Журавель & Ю. Удовенко, Ред.). Київ: Видавництво ФО-П Буря О. Д.
25. Зайченко, М. (2010). Діагностика та корекція девіантної поведінки учнів. *Соціальний педагог*, (2), 41–55.
26. Капська, А. Й. (ред.) (2011). *Соціальна педагогіка: підручник* (488 с.). Київ: Центр учбової літератури.
27. Качанова, Ю. В. (2010). Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*, 146(133), 50–54.
28. Качмар, О. (2017). Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*, (48, частина II), 150–162.
29. Кириченко, В. В. (2002). Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи. У *Актуальні проблеми психології. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія* (ч. 3, с. 68–72). Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України.
30. Кісіль, З. Р. (2015). Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, (1), 32–40.
31. Кліманська, М., & Галецька, І. (2021). Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR). *Психологічний часопис: науковий журнал*, (3), 57–74.
32. Кордунова, Н. О., & Денисюк, А. С. (2010). Загальний підхід і завдання вивчення дітей з афективними формами поведінки. У *Психолого-педагогічне та медичне забезпечення соціалізації дітей вразливих категорій: Матеріали доповідей III Міжнародної науково-*

- практичної конференції із циклу «Сучасні підходи інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» (с. 273–280). Луцьк.
33. Кордунова, Н. О. (2015). Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. У *Психогенез особистості: норма і девіація: збірник наукових статей: матеріали науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: здобутки і перспективи»* (с. 130–140). Міністерство освіти і науки України, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, факультет психології.
34. Костіна, В. В. (2018). Професійна підготовка майбутніх фахівців соціальної галузі до профілактики дезадаптації учнів у різних соціальних інституціях: монографія. Харків: ХОГОКЗ.
35. Лемак, М. В., & Петрище, В. Ю. (Уклад.), (2012). *Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник* (2-ге вид., виправл.). Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші.
36. Лящ, О. П. (2006). Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»). Київ.
37. Мойсеєва, О. Є. (2013). Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*, 2(10), 211–216.
38. Мойсеєва, О. Є. (2020). *Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навчально-методичний посібник* (с. 1–128). Київ: КММ.

- 39.Моргун, В. Ф., & Тітов, І. Г. (2009). Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавництво Дім «Слово».
- 40.Оржеховська, В. М., & Федорченко, Т. Є. (2008). Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.
- 41.Павелків, Р. В. (2004). Методологічні та теоретичні засади дослідження агресії й агресивної поведінки. У С. Д. Максименко (ред.), Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України (Т. 4, Вип. 4, с. 215–225). Київ.
- 42.Павелків, Р. В. (2011). Вікова психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів (468 с.). Київ: Кондор.
- 43.Павелків, В. Р. (2015). Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. Проблеми сучасної психології, (30), 483–494.
- 44.Павелків, Р. В. (2020). Проблеми агресії в зарубіжній літературі. У С. Д. Максименко та Л. М. Карамушка (ред.), Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Соціальна психологія: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України (Вип. 12, с. 115–118). Київ: Міленіум.
- 45.Рева, М. М. (2015). Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці. Психологія і особистість, 2(1), 126–139.
- 46.Рибачук, В. М. (2015). Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці. Педагогічний процес: теорія і практика, 1-2(46-47), 147–151.

- 47.Сергєєва, К. В. (2016). Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації (дис. канд. пед. наук: 13.00.05). Київ.
- 48.Сергєєнкова, О. П., Столярчук, О. А., Коханова, О. П., & Пасєка, О. В. (2012). Вікова психологія: навчальний посібник (376 с.). Київ: Центр учбової літератури.
- 49.Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., Огороднійчук, З. В., та ін. (2001). Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. Київ: Просвіта. (416 с.)
- 50.Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., Огороднійчук, З. В., та ін. (2014). Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник для студентів вишів (4-те вид., випр. й доповн.). Київ: Каравела. (400 с.)
- 51.Терлецька, Л. Г. (2006). Основи психодіагностики: навчальний посібник (143 с.). Київ: Главник. (Психологічний інструментарій).
- 52.Тимошенко, В. І. (2015). Агресивна поведінка: її сутність та причини. Бюлетень Міністерства юстиції України, 6(164), 55–63.
- 53.Трофимчук, В. В. (2018). Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». Проблеми сучасної психології, 1(13), 184–188.
- 54.Уханова, А. І. (2017). Агресивна поведінка в контексті психічного здоров'я старших школярів. Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія, 22(1), 97–107.
- 55.Фурман, А. В., & Надвинична, Т. (2014). Діагностичний напрям у змістовленні діяльності психологічної служби університету. Психологія і суспільство, 3, 69–101.
- 56.Цільмак, О. М. (2005). Психологічні детермінанти прояву агресії. Наука і освіта: наук.-практ. журнал, 1-2, 38–41.

57. Чала, Ю. М., & Шахрайчук, А. М. (2018). Психодіагностика: навчальний посібник. Харків: НТУ «ХП».
58. Чемодурова, Ю. М. (2010). Девіантна поведінка дітей і підлітків: із практики діяльності психолога й соціального педагога. *Психолог*, 39, 3–11.
59. Шайгородський, Ю. (2014). Агресивна поведінка. У *Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник для студентів ВНЗ* (с. 14–15). Львів: «Новий Світ-2000».
60. Шубертій, Н. Г., & Сомова, М. А. (2020). Психологічні особливості підліткової агресивності. У В. В. Наумик (відпов. ред.), *Тези доповідей науково-практичної конференції* (с. 56–58). Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка».
61. Янкович, О., & ін. (2018). Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід (299 с.). Тернопіль: Осадца Ю. В.
62. Яновська, Т. А. (2015). Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. *Психологія і особистість*, 2(1), 155–167.
63. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51.
64. Anderson, C. A. (2016). Human aggression and violence. In R. J. Sternberg, S. T. Fiske, & D. J. Foss (Eds.), *Scientists making a difference: One hundred eminent behavioral and brain scientists talk about their most important contributions* (pp. 327-331). New York: Cambridge University Press.
65. Berkowitz, L. (1993b). Pain and aggression: Some findings and implications. *Motivation and Emotion*, 17(3), 277–293

66. Bettencourt, B. A., Talley, A., Benjamin, A. J., & Valentine, J. (2006). Personality and aggressive behavior under provoking and neutral conditions: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 132(6), 751–777.
67. Breuer J., Elson M. (2017). Frustration–Aggression Theory. In P. Sturmev (Ed.), *The Wiley Handbook of Violence and Aggression* (pp. 1–12).
68. Bushman, B. J., & Cooper, H. M. (1990). Effects of alcohol on human aggression: An integrative research review. *Psychological Bulletin*, 107(3), 341–354.
69. Bushman, B. J. (Ed.). (1997). *Effects of alcohol on human aggression: Validity of proposed explanations*. New York, NY: Plenum Press.
70. Graham, K., Osgood, D. W., Wells, S., & Stockwell, T. (2006). To what extent is intoxication associated with aggression in bars? A multilevel analysis. *Journal of Studies on Alcohol*, 67(3), 382–390.
71. Griffit, W., & Veitch, R. (1971). Hot and crowded: Influence of population density and temperature on interpersonal affective behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17(1), 92–98.
72. Ito, T. A., Miller, N., & Pollock, V. E. (1996). Alcohol and aggression: A meta-analysis on the moderating effects of inhibitory cues, triggering events, and self-focused attention. *Psychological Bulletin*, 120(1), 60–82.
73. Krahe B. (2013). *The social psychology of aggression* (2nd ed.). Psychology Press.
74. McCarthy, R. J., and Elson, M. (2018). A Conceptual Review of Lab-Based Aggression Paradigms. *Collabra: Psychology*, 4(1): 4, pp. 1–12.

75. Molgaard V., Kumpfer K. 1997 (Revised). *The Strengthening Families Program: For Parents and Youth 10-14*. Ames, IA: Iowa State University Extension.
76. Saylor, K. E., & Amann, B. H. (2016). Impulsive aggression as a comorbidity of attention-deficit/hyperactivity disorder in children and adolescents. *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 26(1), 19–25.
77. Soreff S. M., Wadhwa R., & Arif H. (2025, January). Aggression. In StatPearls. StatPearls Publishing.
78. Warburton, W. A. (2014). Apples, oranges and the burden of proof: Putting media violence findings in context. *European Psychologist*, 19(1), 60–67.
79. Warburton, W. A., & Anderson, C. A. (2015). Aggression, social psychology of. In *The SAGE encyclopedia of social science research methods* (pp. 10–12).

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник рівня агресивності Баса-Даркі

Інструкція: Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншому.
2. Іноді я пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по доброму, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене «поза очі».
7. Якщо я не схвалюю поведінки друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував гризіння совісті.

9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, що ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згодний з людьми.
16. Іноді мені на думку спадають такі речі, від яких мені соромно.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому тим же.
18. Коли я дратуюсь, я грюкаю дверима.
19. Я набагато дратівливіший, ніж здається.
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди дію йому всупереч.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Людям, які ухиляються від роботи, повинно бути властиве почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою родину, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.

31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене гнітить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, що постійно дратують вас, заслуговують на те, щоб їм «надавали» по носі.
34. Я ніколи не буваю похмури́м від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось прагне вивести мене зі стану рівноваги, я не звертаю на це увагу.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене глузують.
39. Навіть якщо я злюся, я не використовую грубувату лексику.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти «чужинцям».
46. Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого-небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто почуваюся як порохова бочка, що готова вибухнути.
51. Якби всі знали про мої почуття, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.

53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злим, що брав річ, яка потрапляла мені під руку, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки від злості.
61. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий щодо людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що живу неправильно.
68. Я знаю людей, що здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюся через дрібниці.
70. Мені рідко приходить на думку, що люди намагаються розлютити чи образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.

74. Я намагаюся зазвичай ховати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

1. Фізична агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68;
- "ні" = 1, "так" = 0: 9, 17, 41.

2. Непряма агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63;
- "ні" = 1, "так" = 0: 10, 26, 49.

3. Роздратування:

- "так" = 1, "ні" = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;
- "ні" = 1, "так" = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

- "так" = 1, "ні" = 0: 4, 12, 20, 23, 36;

5. Образа:

- "так" = 1, "ні" = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58.
- "ні" = 1, "так" = 0: 44.

6. Підозрілість:

- "так" = 1, "ні" = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
- "ні" = 1, "так" = 0: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73;
- "ні" = 1, "так" = 0: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

- "так" = 1, "ні" = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту. Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості – $6-7 \pm 3$.

Додаток Б

Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман)

Інструкція: Прочитайте уважно запитання, що подані зліва, і поставте навпроти нього знак «+» справа залежно від того, яке місце в Вашому житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття.

Бланк відповідей методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)

2) батька					
3) брата/сестри					
4) бабусі, дідуся та інших родичів					
III. НА ВУЛИЦІ до:					
2) близьких друзів					
3) знайомих, товаришів					
4) батьків своїх друзів					
5) сусідів					
IV. У ВЛАСНОМУ «Я» до:					
1) власної поведінки					
2) внутрішнього «Я»					

Оціни своє ставлення	Моє ставлення				
	дуже позитивне	позитивне	нейтральне	негативне	дуже негативне
I. У ШКОЛІ до:					
1) учителів					
2) класного керівника					
3) навчальних предметів					
4) школи та її вимог					
5) однокласників					
II. У СІМ'Ї до:					
1) матері					

Оцінювання результатів:

Ключ: «дуже позитивне» +5, «позитивне» +4, «нейтральне» – 0, «негативне» -4, «дуже негативне» -5.

Показник для реєстрації: сума балів за всіма блоками

Бали	Рівень соціально-психологічної адаптації	Вид соціально-психологічної адаптації
75	максимальний	адаптованість
73 – 74	дуже високий	
69 – 72	високий	
64 – 68	середній	
57 – 63	низький	
50 – 56	неочевидна неадаптованість	неадаптованість
40 – 49	очевидна неадаптованість	
30 – 39	ситуативна дезадаптованість	дезадаптованість
21 – 29	стійка очевидна дезадаптованість	
0 – 20	критична дезадаптованість	
-75 – 1	суперкритична дезадаптованість	

Додаток В

Короткий п'ятифакторний опитувальник особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR) в адаптації М. Кліманської, І. Галецької

Інструкція: «Нижче наведено перелік якостей, які можуть бути, або можуть не бути характерними особисто для Вас. Поставте, будь ласка, навпроти кожного твердження позначку у відповідній клітинці реєстраційного бланка, визначившись, наскільки Ви погоджуєтесь із кожним із них. Оцініть, в якій мірі запропонована пара характеристик стосується Вас особисто, навіть якщо одна з них підходить Вам більше, аніж друга».

П.І.Б. _____

Бачу себе як людину, яка є		Абсолютно не згоден	Не згоден	Швидше не згоден	Важко сказати	Швидше згоден	Згоден	Абсолютно згоден
		1	2	3	4	5	6	7
1	Товариська, активна							
2	Критична, конфліктна*							
3	Сумлінна, дисциплінована							
4	Тривожна, схильна перейматися *							
5	Відкрита до нового, різностороння							
6	Стримана, тиха*							
7	Тактовна, співчутлива, приязна							
8	Неорганізована, легковажна*							
9	Спокійна, емоційно стабільна							
10	Не любить змін і пошуку нових рішень*							

«Ключ»

1. Екстраверсія: 1, 6*
2. Дружелюбність: 2*, 7
3. Добросовісність: 3, 8*
4. Емоційна стабільність: 4*, 9

5. Відкритість новому досвіду: 5, 10*

Обробка та інтерпретація результатів

Заповнення опитувальника потребує близько хвилини часу. Кожен із пунктів оцінюється за 7-бальною шкалою від 1 (абсолютно не згоден) до 7 (абсолютно згоден). Пункти, позначені *, рахують з інверсією.